https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 15, Issue 4, No.60, Winter 2024
Received: 29/10/2022 Accepted: 02/10/2023

The States of Ganja and Karabagh Based on the Manuscripts of Ottoman Notebooks

Vahid Muradkhani
Ph.D. student, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy branch, Islamic Azad University, khoy, Iran
moradkhani_v@yahoo.com

Mirsmad Mousavi *
Assistant professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, Payam-e Noor University, Nemin Center, Iran
m.mosavi@pnu.ac.ir

Mahboob Mahdavian
Assistant professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy branch, Islamic Azad University, khoy, Iran
Dr.m.mahdavian@iau.ir

Abstract

The scarcity of resources in the social history of Iran and particularly the Caucasus has hindered our historical understanding. Meanwhile, documents, as primary written sources, are deemed valuable for historical research, lending credibility and citation worth to historical findings. Given its strategic significance, the Caucasus has been a focal point for Iran's and regional governments' attention since ancient times. The diverse commercial potential of the Caucasus region has fostered an environment conducive to economic prosperity. This study aimed to shed light on the social and economic conditions of Ganja and Karabagh states, focusing on the manuscripts of Ottoman writings from two distinct periods, "1001 to 1003 A.H. and 1142 to 1143 A.H./1595-1593 AD and 1733-1732 AD",

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/JHR.2023.135505.2433

based on unique manuscripts. The article was structured in a descriptive-analytical manner, delving into research achievements, the demographic division of states, taxation, agricultural products, ethnic composition, economic activities, tax revenue, and political developments in the region. It identified economic and social drivers of migrations and elucidated social changes to the best extent possible.

Keywords*:* Writing Offices, Ottoman, Caucasus, Ganja, Karabagh

Introduction

In the 16th century, corresponding to the 10th century AH, and again in the 18th century, corresponding to the 12th century AH, the Ottomans, upon capturing territories in the northwest of Iran, established administrative offices known as Tahrir offices. These offices were instrumental in recording intricate details of social, financial, and even political matters. Without delving into and studying the extant manuscript books, it is impossible to conduct a comprehensive and reliable research on these regions.

The language used in these books is in the "Ottoman style," which has hitherto been overlooked by researchers in the field of Iranian historiography.

The documents and manuscripts of the Ganja and Karabagh Brigades are housed in the archives of this country as part of the Turkish government's archives, which comprise approximately 1.24 million books and 100 million documents in two sections of documents and books. Among these manuscripts are the "Tapu Tahrir" notebooks registered in both forms of "detailed notebook" and "summary notebook", each prepared in duplicate.

This study aimed to investigate the social and economic situation of Ganja and Karabagh states based on unique manuscripts of Ottoman writing books from two distinct periods, "1001 to 1003 A.H. and 1142 to 1143 A.H./1595-1593 AD and 1733-1732 AD," focusing on the Ganja Governor.

Materials and Methods

This research was conducted in a descriptive-analytical manner, drawing on research findings to delineate the demographic division of states, taxation specifics, agricultural produce, ethnic composition, types of economic activities, tax revenue, and trajectory of political developments in the region. It identified economic and social drivers of migrations and endeavors to expound on social changes to the fullest extent possible.

According to the detailed office of Ganja (No. 903) related to Ganja-Karabagh State during the period of Ottoman Sultan, Ahmed III in 1139 A.H., 6 brigades were recorded in two books, namely Ganja, Halha, Barda, Arsbar, Bargshad, and Lori. A comparative analysis of these records revealed a reduction in the number of brigades in the administrative divisions during the subsequent period. By leveraging these data alongside the region's census, comprehensive insights into the local populace and social structure were obtained, which were either unavailable or scarce in Iranian sources. For instance, based on the 1139 A.H. census, the city of Ganja comprised an ethnic and religiously diverse population, with 564 unmarried non-Muslim individuals, empty unmarried houses, and a total population of 2860 people, including Jewish and Chaldean Nestorians. Each household was estimated to consist of 5 people plus singles. These data corroborated reports from other historical sources regarding the mass departure of pro-Safavi tribes from the city, along with their families, following its capture by the Ottomans.

Research Findings

The research findings indicated that the incomes of the states were derived from aqche collected from Zaamat Timar lands and special lands, taxes levied on products traded in markets, and government revenue sourced from guilds, herdsmen, and ordinary citizens often in the form of wedding customs. The population census of the states was based on marital status, number of households, and population count. Consequently, these offices, as revealed by the authentic first-hand documents of the research, held significant importance in comprehensively and profoundly understanding Iran's social and economic landscape.

Discussion of Results & Conclusion

The study of Ganja and Qarabagh states, based on the manuscripts of Ganja, which were categorized into four versions, two of which pertained to the late Sultan Mohammad Khodabande (HQ: 986-996 AH) and two related to the period of Afghan domination, revealed valuable insights. According to the state registry office, Ganja-Qarabagh comprised seven brigades or districts, namely Ganja, Barda (Gargar), Hachen (Khachen), Nahanabad, Verande, Dizak, and Hekri (Hakri). The Ganja Brigade encompassed districts of Aran Ganja, Taghestan Ganja, Aran Shamkir, Aran Kurk Basan, Taghestan Sinurabad, Shetr, Yavlak, Danki, Aran Zakim, Tavus, and Aran Hassan.

The research findings shed light on the income sources of the states, including aqche from Zaamat Timar and special lands, taxes on market-bound products, and government revenue from guilds, herdsmen, and ordinary citizens, often in the form of wedding customs. The population census of the states considered marital status and the number of households. Consequently, these offices supported by authentic first-hand documents were pivotal for gaining a comprehensive understanding of Iran's social and economic landscape.

نشریه علمی پژوهش‌های تاریخی
سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص ۲۹-۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۸/۷ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۱۰

مقاله پژوهشی

ایالات گنجه و قراباغ براساس نسخ خطی دفترهای تحریر عثمانی

وحید مرادخانی، دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران
moradkhani_v@yahoo.com
میرصمد موسوی *، استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، پیام نور، ایران
m.mosavi@pnu.ac.ir
محبوب مهدویان، استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران
Dr.m.mahdavian@iau.ir

چکیده

کمبود منابع در حوزهٔ تاریخ اجتماعی ایران و به‌ویژه قفقاز، آگاهی تاریخی ما را محدود کرده اســـت. در این میان، با توجه به جایگاه برجسته‌ای که اسناد در بین منابع مکتوب دارند، تکیه‌گاه مناسبی برای پژوهش‌های تاریخی محسوب می‌شوند و تکمیل یافته‌های تاریخی مورخان، ارزش تحقیقی و اسـتنادی را به آنها می‌بخشـد. قفقاز از دورهٔ باسـتان تاکنون، به‌علت موقعیت راهبردی، مورد توجه حکومت‌های ایران و حتی فرامنطقه‌ای قرار گرفته اسـت. ظرفیت‌ها و پتانسـیل‌های متنوع تجاری منطقهٔ قفقاز، بسـتر مناسـبی را برای رونق اقتصـادی این ناحیه مهیا کرده است. در پژوهش حاضر سعی بر آن است تا پس از معرفی اجمالی نسخ خطی دفاتر تحریر عثمانی در دو مقطع «۱۰۰۱ تا ۱۰۰۳ ق و ۱۱۴۲ تا ۱۱۴۳.ق/ ۱۵۹۵ – ۱۵۹۳ م و ۱۷۳۳ – ۱۷۳۲ م»، براسـاس نسـخ خطی منحصـربه‌فرد «لوای گنجه»، اوضـاع اجتماعی و اقتصـادی ایالت گنجه و قراباغ بررسـی شـود. مقاله به‌صـورت توصـیفی – تحلیلی سـازمان یافته اسـت، براسـاس دسـتاوردهای پژوهش، نوع تقسـیم ایالات به نواحی مختلف جمعیت‌شـناسـی، میزان و انواع مالیات‌ها، تولیدات کشـاورزی، ترکیب قومی، انواع فعالیت‌های اقتصـادی، میزان درآمد مالیاتی و سـیر تحولات سـیاسـی منطقه، در مقاطع مختلف مشـخص و تا حد امکان علل اقتصـادی و اجتماعی مهاجرت‌ها و تغییرات اجتماعی تشریح شده است.

واژه‌های کلیدی: دفاتر تحریر، عثمانی، قفقاز، گنجه، قراباغ.

مقدمه

راهبرد دیرین عثمانی‌ها در ایران و قفقاز، همواره

* نویسندهٔ مسئول

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/JHR.2023.135505.2433

بر توسعه‌طلبی و الحاق سرزمین‌هایی از ایران به قلمروی خود استوار بود. در مواقع ضعف دولت مرکزی در ایران، همواره پادشاهان عثمانی با کسب اجازه از «باب عالی» مناطق قفقاز، غرب و شمال غرب ایران را تصرف می‌کردند. مناطق یادشده در دورهٔ صفویه، دو بار به اشغال عثمانی درآمد. امپراتوری عثمانی به‌منظور الحاق دائمی این مناطق، بی‌وقفه تلاش کرد تا تشکیلات اداری ــ مالی خود را در نواحی اشغالی مستقر کند. در این شرایط، سیاهه‌های مالیاتی را به نام دفاتر «مُفَصّل» و «مُجمَل» تهیه می‌کردند که ارزش منحصربه‌فردی در بازشناسی زوایای مختلف تاریخ اجتماعی و اقتصادی شهرهای غرب، شمال غرب ایران و منطقهٔ قفقاز دارند، مانند گنجه، قراباغ، ایروان، اردبیل، تبریز، خوی، ماکو، همدان، کرمانشاه، مراغه، ارومیه، خلخال، لرستان.

عثمانی‌ها یک‌بار در قرن شانزدهم میلادی، مقارن با قرن دهم هجری و بار دیگر در قرن هجدهم میلادی، برابر با قرن دوازدهم هجری قمری، بعد از تصرف مناطقی از شمال غرب ایران، در جهت برقراری سیستم اداری خود، دفاتر معروف‌به دفاتر تحریر را تهیه کردند. با توجه به ثبت جزئیاتی از مسائل اجتماعی، مالی و حتی سیاسی، بدون شناسایی و مطالعهٔ این دفاتر، که امروزه به‌صورت نسخ خطی در دسترس‌اند، تحقیق جامع و مطمئنی دربارهٔ این مناطق ارائه نمی‌شود.

با توجه به اینکه زبان این دفاتر به خط «سیاق عثمانی»[1] است، تاکنون پژوهشگران عرصهٔ تاریخ‌نگاری ایران، به‌صورت جدی به این نسخ خطی ارزشمند توجه نکرده‌اند.[2] «دفاتر تحریر» را برای نخستین بار لوئیس (Lewis, 1951) معرفی کرد؛ سپس اوزگودنلی (۱۳۹۰) و همکارانش طی دو مقاله با عنوان «اسناد بایگانی‌های ترکیه در ارتباط با تاریخ ایران» به‌صورت کلی، جایگاه دفاتر همت را معرفی و تبیین کردند. همچنین پژوهشگران کشور ترکیه مانند ایلگاز (Ilgaz, 2010) در رسالهٔ دکتری با عنوان «ایروان در دورهٔ حاکمیت عثمانی‌ها»، به قسمت‌هایی از این دفاتر توجه کرده‌اند. در ایران نیز محمد سلماسی‌زاده و نصیراُوا (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی یک منبع دست اول برای تاریخ اجتماعی ایران، نسخهٔ خطی لوای [ایللت] ارومیه و خلخال»، ضمن بررسی تاریخ اجتماعی ــ اقتصادی آن ایالت از روی دفتر (۱۷۲۷ م/۱۱۳۹ ه.ق)، جایگاه ارزشمند این اسناد مهم را برای تاریخ ایران معرفی کرده‌اند. موسوی

۱. سیاق نوعی خط رمزگونه برای نوشتن حساب و دفاتر تجاری و اقتصادی در ایران بود و تا روی کار آمدن رضاشاه از آن استفاده شد. خط سیاق ازطریق ایران به عثمانی راه یافت و سیاق به زبان ترکی هم به کار رفت. سیاق شیوه‌ای از عددنویسی رمزگونه، برای ثبت و آگاهی از ارقام نقدی و جنسی است که در گذشته با این ارقام توسط اشخاص، کسبه، تجار، مؤسسه‌ها و مأموران در دیوان‌ها محاسبه، ثبت و ضبط می‌شد (صفی‌نژاد، ۱۳۷۷، ص. ۹). همچنین سیاق، روش و خطی ویژه در بودجه‌نویسی است که در گذشته در میان دولتمردان و بازاریان رواج داشته است. نوع نگارش سیاق از راست به چپ است، اعداد آن خاص‌اند و هیچ شباهتی با اعداد هندسی ندارند. سیاق خطوطی شکسته و بی‌نقطه دارد که با قرارگرفتن در کنار هم مفهوم خاص پیدا می‌کنند. هر رقم شکل مستقل دارد و نوشتن آن مانند اعداد ماقبل، تکراری نیست (عبدلی آشتیانی، ۱۳۹۵، ص. ۱/۱). نویسندهٔ ترکیه‌ای، دوندار گوندای معتقد است که سیاقات نوشته‌هایی‌اند که دفاتر مالی و وقف‌های رسمی به آن زبان نوشته می‌شوند و این سیاقات در زمان سلجوقیان ازطریق ایران به آناتولی راه یافته است، عثمانی‌ها تغییراتی را در ساختار سیاق به وجود آورده‌اند و در نوشته‌های سیاق، عبارات فارسی هست که احتمال انتقال خط سیاق از ایران به آناتولی را افزایش داده است (Dündar, 2013).

۲. نویسنده مسئول مقالهٔ حاضر، ابتدا با مساعدت استادان بزرگواری چون «علی‌سینان بیلگیلی و سینان ساتار»، خط «سیاق ترکی» را مطالعه کرده است؛ سپس آن را یاد گرفته و با دست‌یابی به این نسخ خطی، به مطالعهٔ همه‌جانبهٔ آنها اهتمام داشته است؛ بنابراین پژوهش پیش رو بخشی از نتایج به دست آمده از این دفاتر است و بخش‌های دیگر آن در مقالات آتی، چاپ خواهد شد.

و ستایش (۱۳۹۷) مقالهٔ دیگری را نیز با عنوان «بازشناسی تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایالت روان براساس مقایسهٔ نسخ خطی دفاتر تحریر «لوای[1] روان» در دو مقطع ۹۹۸ و ۱۱۳۹ ه.ق» در مجلهٔ تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری در شمارهٔ ۲۸، چاپ و ابعاد مختلف آن را بررسی کرده‌اند.

در پژوهش حاضر سعی بر آن است تا با استفاده از روش توصیفی ـــ تحلیلی و با استناد به اطلاعات نسخ خطی دفاتر «لوای گنجه» مربوط به سال‌های «۱۰۰۱ تا ۱۰۰۳ ه.ق و ۱۱۴۲ تا ۱۱۴۳ ه.ق» و بررسی تطبیقی آنها، هم گوشه‌هایی از تاریخ و اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ایالت گنجه و قراباغ مشخص و هم با معرفی دفاتر ایالت «گنجه و قراباغ»، اهمیت و جایگاه این دفاتر در بازشناسی بخشی از تاریخ اجتماعی ایران معین شود.

اسناد و نسخه‌های خطی لوای گنجه و قراباغ، به‌عنوان بخشی از آرشیو دولت ترکیه، در بایگانی‌های این کشور نگهداری می‌شود. بایگانی‌های عثمانی از دو بخش اسناد (evraq) و دفاتر (Defterler) تشکیل شده است که در آن در حدود هزار و بیست‌وچهار دفتر و یکصد میلیون سند نگهداری می‌شود (اوزگودنلی، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۶). دفاتر «تاپو تحریر» که در قلب «دفتر مفصّل» و «دفتر اجمال یا مجمل» به ثبت رسیده‌اند، ازجمله نسخ خطی بودند که در دو نسخه تهیه می‌شدند. این دفاتر از مهم‌ترین دفاتر بایگانی‌های عثمانی به شمار می‌آیند؛ زیرا این دفاتر، اطلاعات دقیقی را دربارهٔ مسائل اقتصادی، اجتماعی، دینی، دیوان‌سالاری، جمعیت‌شناسی و شهرشناسی مناطق اشغالی ارائه می‌دهند. اوزگودنلی (۱۳۹۰) از میان این دفاتر، که به زبان «سیاق ترکی» نوشته شده‌اند، سی دفتر را مربوط به ایران می‌داند که به سال‌های (۱۷۲۹ – ۱۷۲۴ م / ۱۱۴۴ – ۱۱۳۹ ه.ق) اختصاص دارد. البته این ایران‌شناس، دفاتر مربوط به سال ۱۵۹۰ م/ ۹۹۸ ه.ق را که طی آن مناطق غرب و شمال غرب ایران نزدیک به بیست‌ودو سال از حاکمیت صفویه جدا شد و دفاتر مربوط به مناطقِ جداشده از ایران را در دورهٔ قاجاریه در نظر نگرفته است. از مجموع دفاتر مربوط به تاریخ ایران، چهار دفتر به لوای گنجه و مناطق تابعهٔ آن اختصاص دارد که از مهم‌ترین و معتبرترین منابع تاریخی برای شناخت وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایالت «گنجه» طی دورهٔ صفویه و همچنین بعد از سقوط صفویه و تسلط افغان‌ها تا روی کار آمدن نادرشاه محسوب می‌شود.

هم‌اکنون این دفاتر به‌همراه دفاتر مهم (Muhimme Defterleri)، که شامل فرامین سلاطین عثمانی برای تدوین این دفاتر بود (BOA, 74; Bilgili, 2004, p. 8-20)، و نیز قانون‌نامه‌هایی است که از طرف سلاطین عثمانی برای ادارهٔ ایالات و ولایات در دو نسخه تهیه می‌شد، نسخهٔ اصلی آن در آرشیو نخست‌وزیری دولت ترکیه نگهداری و نسخهٔ دیگر برای ادارهٔ ایالات نزد والی فرستاده می‌شد.

بر اساس آنچه گفته شد این دفاتر نه‌تنها پژوهشگر را در مسیر شناختی مطمئن از زوایای تاریخ اجتماعی و اقتصادی این نواحی هدایت می‌کند، با توجه به ویژگی برجستهٔ دفاتر، یعنی تهیهٔ آنها در دو مقطع زمانی مختلف ـــ یک‌بار در نیمهٔ اول حاکمیت صفویان و بار دوم در پایان کار این حکومت ـــ امکان تطبیق و مقایسهٔ سیر تحولات اقتصادی و اجتماعی ایالات غرب، شمال غرب ایران و منطقهٔ قفقاز را میسر می‌کند.

تصرف این نواحی دو بار، بار اول در دورهٔ صفویه

---

۱ . لوا، پرچم، علم، علمی که به نشانهٔ حکومت از طرف پادشاهان برای کسی فرستاده می‌شد. در اینجا به معنی ایالت است.

(شاه‌عباس اول) و بار دوم در اواخر حکومت صفویه و تسلط افاغنه، مصادف با دورهٔ حکمرانی «احمد سوم» عثمانی (۱۷۳۰ – ۱۷۰۳ م)، اتفاق افتاده است. علت توجه مجدد عثمانی‌ها به مرزهای ایران در مرحلهٔ دوم تصرف (احمد سوم) را باید در تحولات جبههٔ اروپایی این حکومت جست‌وجو کرد. متعاقب شکست حکومت عثمانی از اتریش و عهدنامهٔ پاساروویتز (pasarofca) (۱۷۱۸ م/۱۱۳۰ ه.ق)، باب عالی قسمت اعظم متصرفات اروپایی خود را از دست داد (Aktepe, 1986, p. 9/514-522)؛ بنابراین امپراتوری عثمانی با تغییر سیاست‌های برون‌مرزی، بار دیگر تلاش کرد تا از وضع آشفتهٔ ایران به نفع خود بهره‌برداری کند.

تشکیلات اداری- مالی عثمانی، دیوان‌سالاری سازمان‌یافته‌ای داشت؛ از این رو بعد از اشغال مناطقی از ایران، عثمانی‌ها با وجود توجه به سیستم اداری موجود در مناطق اشغالی ایران، برای استقرار سیستم اداری خود، به افرادی به‌عنوان محرر، که جزء افراد معتمد امپراتوری عثمانی بودند و «امین» نیز خوانده می‌شدند، مأموریت می‌دادند تا به‌همراه کاتب‌ها کوی به کوی و خانه به خانه، تمام شهرها و روستاهای اطراف و مناطق وابسته را جست‌وجو کنند و با استفاده از اطلاعات اعیان و اشراف، کدخداها و افراد آگاه محلی و اداره‌کنندگان قبلی سرزمین‌های متصرفه (İnalcık, 2010, p. 72-74, İnalcık, 2010a, p. 426)، سیاهه‌های دقیقی از اوضاع اجتماعی و اقتصادی، مقدار زمین موجود، ویژگی‌های جمعیتی مثل تعداد جمعیت، نوع حرفه‌ها، تعداد افراد شاغل و بیکار، مجرد، متأهل و بیوه، ترکیب قومی- نژادی، تعداد افراد معلول، سالم، هنرمند، عالم، صنعت‌کار، وضعیت شهر را ازلحاظ معماری و ساختار شهری، نام محله‌ها، نوع تولیدات کشاورزی از قبیل گندم، جو، عدس و ارزن، میزان مالیات دریافتی از آنها، روابط تجاری و نحوهٔ ورود و خروج کالا به شهرهای مختلف و میزان مالیات دریافتی، تعداد روستاها و محله‌ها، نوع زمین‌ها، میزان، وسعت و حاصلخیزی آنها، اوقاف موجود و زمین‌هایی تهیه کنند که قابلیت اعطا به افراد (به‌عنوان زمین‌های خاص همایون، تیمار و زعامت و...) را داشته‌لند. حاکم، قاضی و تمام مأموران دولتی مجبور بودند با این افراد همکاری کنند. محرِّرها این سیاهه‌ها را جمع‌آوری می‌کردند و به پایتخت می‌فرستادند. این اطلاعات پس از مقایسه و تطبیقْ در دو نسخه تنظیم می‌شد. یک نسخه که به‌عنوان دفتر مُفصَّل، «تمغای» سلطان را داشت، به بایگانی آرشیو سلطنتی فرستاده می‌شد و نسخهٔ دیگر که بدون تمغا بود، برای ادارهٔ ایالت به دست افراد دیوانی و بیگلربیگی سپرده می‌شد. به این دفتر، «دفتر مُفصل» و به دفتری که از روی آن به‌صورت خلاصه تهیه می‌شد، «دفتر اِجمال» می‌گفتند (İnalcık, 2010a, p. 426-427; İlgaz, 2010, p. 2-12).

این دفاتر که به‌عنوان دفاتر «تاپوتحریر» (دفاتر تهیه‌شده در بخش آرشیو) ثبت شده‌اند، به‌همراه قانون‌نامه‌هایی که به دستور سلطان عثمانی برای ادارهٔ ایالات و ولایات تهیه می‌شد، با عنوان دفاتر مُفصل و اِجمال در آرشیوهای دولت عثمانی نگهداری می‌شدند. ویژگی برجستهٔ دفاتر ایالت گنجه و قراباغ، در این است که این دفاتر، در دو دورهٔ مختلف، یک‌بار در دورهٔ صفویه و بار دیگر در زمان استیلای افغان‌ها، تنظیم شده است. اولی به سال ۱۵۹۵ م/ ۱۰۰۳ ه.ق و به شمارهٔ BOA,TTDn 699 و دفاتر متعلق به دورهٔ سقوط صفویه و تسلط افغان‌ها، به سال ۱۷۲۷ م/۱۱۳۹ ه.ق، به شمارهٔ BOA,TTDn 903 و BOA,TTDn 913 مربوط به سال ۱۷۳۲ م/۱۱۴۴ ه.ق

و BOA,TTDn 914 و ۱۷۳۳ م/۱۱۴۵ ه.ق موجود است. دفاتر موجود در آرشیو عثمانی، به‌عنوان نسخ خطی در آرشیو نخست‌وزیری عثمانی نگهداری می‌شوند.

دفترهای مربوط به ایالات گنجه و قراباغ شامل موارد زیرند:

– دفتر تاپوتحریر شمارهٔ BOA,TTDn 699، دفتر اجمال گنجه معروف به دفتر اجمال لوای گنجه که به تاریخ ۱۰۰۳ ه.ق تحریر شده است– دفتر تاپوتحریر شمارهٔ BOA,TTDn 913 مربوط به سال ۱۱۴۴ ه.ق

– دفتر اجمال لوای گنجه که به تاریخ ۱۱۴۴ ه.ق تحریر شده است– دفتر تاپو تحریر شمارهٔ BOA,TTDn 914 مربوط به سال ۱۱۴۵ ه.ق، یعنی دفتر اجمال لوای گنجه که به تاریخ ۱۱۴۵ ه.ق تحریر شده است.

تذکره الملوک، ایالت قراباغ را در ترتیب حدود حکومتی در منطقهٔ شمال غرب (آذربایجان و ماوراء قفقاز) آورده است (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۵). بیگلربیگی‌های شمال غرب عبارت‌لند از؛ آذربایجان، چخورسعد، قراباغ–گنجه و شیروان (همان، ص. ۱۸۶).

جغرافیای تاریخی ایالات گنجه و قره‌باغ

از زمان شاه طهماسب اول صفوی، حکومت گنجه و قراباغ، متعلق به خاندان زیاد اُغلی قاجار بود. میان کاخت که در سواحل شمالی رود کُر و به مسافت دوری در شمال شرقی گنجه واقع است، ناحیهٔ پادشاهی کاخت در منتهای شرقی گرجستان واقع است (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، ص. ۱۹۳). در مقاطعی از تاریخ، اداره و حکمرانی کاخت به‌سبب شورش حاکم و اهالی آن، از سوی پادشاه صفوی به بیگلربیگی قراباغ محول می‌شد. این ناحیه‌ها شامل زُقم ناحیه‌ای در قلمرو ایالت قراباغ عهد صفوی است که در شمال کاخت قرار داشت. بردع نیز در کنار رود ترتر و شمال شوشی و شرق گنجه واقع بود. آختاباد یا آخستاباد نیز واقع در تنگهٔ بورچلو و درهٔ سفلای پَمبَک است. جوانشیر در مجرای علیای رود ترتر قرار داشت (همان، ص. ۱۹۴). قراآغاج در طرف شرقی کاخت، جنوب شرقی سیغناخ و جنوب آلازان قرار داشت. لوری و پمبک نیز در جنوب کوه سمختیان، در سرچشمه‌های بُرچلو واقع بود که سرانجام از جنوب به رود کُر می‌پیوندد. ارسبار و بایزیدلو، دیگر نواحی ایالت قراباغ است. سمای ترگور که به‌عنوان ناحیهٔ قراباغ آمده است، باید جزء محال تبریز بوده باشد (همان، ص. ۱۹۵).

منطقه‌ای بود که در دورهٔ صفوی، قراباغ خوانده می‌شد (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، ص. ۱۹۳–۱۹۵، نصیری، ۱۳۷۱، ص. ۷۹)، اگرچه بعضی‌ها معتقدند که قراباغ دوره‌های صفویه به بعد، تا حد زیادی منطبق بر همان آرای تاریخی است (زرینی، ۱۳۹۵، ص. ۳۶). این ناحیه، بین رودهای کُر و ارس واقع است. در تذکره‌الملوک، نام قراباغ با گنجه توأمان آمده است و از گنجه و شوشا، به‌عنوان مرکز آن نام برده‌اند (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۵). البته حدود تاریخی آن متفاوت و گاه تا ایالت کاخت گرجستان را هم در بر می‌گرفت. حدود قراباغ را از جنوب تا رود ارس، از شرق رودخانهٔ کُر و قریّه جواد – جایی که آب کُر و ارس به هم می‌پیوندند– از شمال هم رود کرُ و از غرب کوه‌های بزرگ قراباغ دانسته‌اند. براساس اطلاعات منابع، قراباغ در ادوار تاریخی مختلف به‌علت آب و هوایی گرم و مناسبش و نیز در زمستان‌ها همواره به‌عنوان قشلاق، پذیرای اردوهای شاهان ایران بود (زرینی، ۱۳۹۵، ص. ۳۶). سرزمین کوهستانی قراباغ، در جنوب شرقی قفقاز قرار دارد و ۳۵درصد از قلمروی این منطقه را جنگل پوشانده است (احمدی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱). آب و هوای قراباغ،

معتدل است (همان). رضا قلی بیگ، فرزند میرزا جمال جوانشیر قره‌باغی در کتاب خود، به آب و هوای خوب و معتدل قراباغ و حاصلخیزبودن آن اشاره کرده است (رضا قلی بیگ، ۱۳۸۴، ص. ۴۵).

موقعیت جغرافیای بیگلربیگی ایالت قراباغ به کرسی گنجه، در دورهٔ حکومت صفوی مورد توجه منابع تاریخ‌نگاری محلی قراباغ بوده است. به نوشتهٔ میرزا آدی گوزل بیگ، مرز تاریخی آن از نقطهٔ سنق کُرپی تا سوری داش کشیده شده است. قراباغ از جانب جنوب به پل خداآفرین در رود ارس منتهی می‌شود. در برخی مقاطع تاریخی، دامنهٔ اقتدار حکومت بیگلربیگی قراباغ و خلندان زیاد اُغلی قاجار بر تفلیس نیز امتداد داشت (Mirzə Adıgözəl bəy, 1989, p. 36). میرزا جمال جوانشیر قره‌باغی در اثر خود به نام *تاریخ قراباغ*، نسبت‌به میرزا آدی گوزل بیگ، اطلاعات دقیق و مفصلی را از مرزهای جغرافیایی ایالت قراباغ ارائه می‌دهد. به نوشتهٔ او، «طرف جنوبی، رود ارس از پل خدا آفرین می‌رود الی سنق کورپی که الحال در میان اهالی محل قزاق شمس‌الدین و دمورچی حسنلو می‌باشد و امنای دولت روسیه به‌اصطلاح روسیهٔ قراسنی مُوسد، یعنی قزل کورپی می‌نامند و طرف شرقی رودخانهٔ کُر است تا که قریّهٔ جواد آب کُر و رود ارس به یکدیگر ملحق شده، می‌رود به دریای خضری [خزر] متصل می‌شود و طرف شمالی که سرحد قراباغ و یلی «ساویط بول» گنجهٔ رود کوران است تا آب کُر و همه‌جا رود کُر به رودخانهٔ ارس می‌رسد. طرف غربی کوهستانات عظیم قراباغ است که کوشبک و سالوارتی و اریکلو می‌گویند» (جوانشیر قره‌باغی، ۱۳۸۲، ص. ۷۷). گزارش حسنعلی خان قراداغی نیز دربارهٔ مرزهای تاریخی قراباغ، همچون گزارش میرزا جمال جوانشیر قره‌باغی است. به گزارش قراداغی، مرز ولایات قراباغ از سوی جنوب، رود ارس است و از پل خدا آفرین تا به‌سوی پل سینیق کورپو امتداد دارد که این پل نزد اهالی قزاق دمیرچی حسنعلی واقع است. از سوی شمال به رود کُر و از جهت شرق نیز به قریّهٔ جواد متصل است. طرف غرب آن را کوه‌های بزرگ قراباغ احاطه کردند که ییلاق قزاق گنجه، طوایف شمس للدینلو و ایلات قراباغ را تشکیل می‌دهد (قراداغی، ۱۳۹۵، ص. ۲۶، جاوید، ۱۳۹۷، ص. ۳۶). رضا قلی بیگ، دیگر تاریخ‌نگار محلی قراباغ، دربارهٔ موقعیت جغرافیایی قراباغ، همان مطلب پدر خود، یعنی میرزا جمال جوانشیر قراباغی را نقل کرده است (رضا قلی بیگ، ۱۳۸۴، ص. ۴۱-۴۲). ولایت قراباغ، ازجمله ولایت‌های مملکت ارّان است (همان، ص. ۴۲).

براساس دفاتر تحریر به سال ۹۹۶ق./۱۵۹۰م.، در زمان اشغال منطقهٔ قفقاز از سوی عثمانی در دورهٔ حکمرانی شاه عباس اول صفوی و دیگر دفاتر به سال ۱۱۳۹ق./ ۱۷۲۷م. به‌دنبال سقوط حکومت صفوی موجود است. در تقسیمات اداری براساس دفتر تحریر، ایالت گنجه و قراباغ هفت لوا یا سنجاق (شهرستان) به نام‌های لوای گنجه، بردع، خاچن، آخسته‌آباد، ورنده، دیزاق و لوای حکاری داشت. لوای گنجه شامل آران گنجه، طاقستان (تاکستان) گنجه، آران شمکیر، آران کورک باسان، طاقستان سینورآباد، شتر باسان، یاولاق، دانقی، آران زُگم، طاووس (توووز)، ناحیهٔ آران حسن بود. لوای گنجه یک مرکز شهر با پانزده ناحیه بود و بیش از پانصد روستا داشت (موسوی، ۱۳۹۳، ص. ۷۴).

تحولات منطقهٔ قراباغ براساس دفاتر تحریر عثمانی تا ظهور نادرشاه

در اواخر حکومت سلطان محمد خدابنده، در سال ۹۸۷ ه.ق، سلطان مراد سوم عثمانی با آگاهی از ضعف دولت مرکزی ایران، لشکری در حدود صد هزار نفر

را برای تصرف ایللت‌هایی از کشور ایران به این مناطق فرستاد؛ ازجمله نیروی بزرگی از تاتارهای کریمه که متحد عثمانی بودند. از طرف دولت ایران، لشکری به فرماندهی حمزه میرزا پسر سلطان محمد خدابنده و میرزا سلمان جابری وزیر، در نواحی قراباغ و قفقاز، در برابر عثمانی‌ها جنگیدند و موفقیت‌هایی نیز کسب کردند. درنهایت عادل‌گرای‌خان را دستگیر کردند و به قزوین آوردند؛ اما اختلاف بین ملکه مهد علیا و سران قزلباش، باعث به هم ریختگی اوضاع شد. حمزه میرزا به‌طور ناگهانی در قفقاز درگذشت و زمانی که سلطان محمد خدابنده و نیروهای صفوی در خراسان بودند، نیروهای عثمانی به رهبری فرهادپاشا وارد منطقه شدند و ایالات گنجه و قراباغ را تصرف کردند. این وضعیت تا سال‌های ابتدایی حکمرانی شاه‌عباس اول ادامه یافت و عثمانی‌ها در سال ۱۰۰۱ ه.ق. بیگلربیگی گنجه و قراباغ را تأسیس کردند (BOA, TTD, 286; Efandizade, Gence, DİA, c14, p. 33; Balla, İA, Gence, c4, p. 763).

ایالات گنجه و قراباغ به‌علت برخورداری از موقعیت سوق‌الجیشی و قرارگرفتن در نواحی مرزی ایران و عثمانی، همواره یکی از چند موضع اختلاف‌آفرین میان دولت‌های صفویه و عثمانی بودند و بارها میان این دو امپراتوری دست‌به‌دست شدند. به‌دلیل اهمیت این ایالت برای صفویان، افرادی از طوایف «قاجار» (از طوایف مهم تشکیل‌دهندهٔ سلسلهٔ صفویه)، به‌عنوان بیگلربیگی این ایالت انتخاب شدند.[1] عثمانی‌ها دو بار این ایالت را اشغال کردند. بار اول در دورهٔ سلطان مراد سوم (۱۰۰۳-۹۸۲ ه.ق)، با یورش فرهادپاشا سردار عثمانی در سال ۱۰۰۱ ه. ق این ایالت در شرایطی به تصرف عثمانی‌ها درآمد که سلطان محمد خدابنده در خراسان بود و نیروهای صفویه دچار اختلاف شده بودند. فرهادپاشا بعد از تصرف منطقه در ۱۰۰۱ ه.ق، درخواست صلح کرد (ترکمان، ۱۳۵۰، ص. ۲۸۹/۲، ۲۹۲، ۲۶۵؛ وحیدی قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۹۷-۱۰۱، ۹۲۶) و حاکم گنجه و قراباغ مجبور به عقب‌نشینی به‌سمت نخجوان شد (Gelibolulu & Künhhül, 1920: 14, 293, Peçevı, 1999, p. 79). با وجود تلاش صفویان برای فتح دوبارهٔ این نواحی، تلاش آنها ثمری نداشت، شاه‌عباس اول نیز بعد از رسیدن به قدرت و امضای پیمان صلح ۹۹۶ ه.ق. (قرارداد صلح استانبول)، قسمت عمدهٔ ایالات آذربایجان، ازجمله گنجه و قراباغ را به عثمانی‌ها واگذار کرد (Uzunçarşılı, 1973, p. 63). ادارهٔ شهر تا سال (۱۰۱۳ هـ ق) در اختیار عثمانی‌ها باقی ماند و در این سال نیروهای صفوی، حاکمان عثمانی را از شهر بیرون کردند (Kirzıoğlü, 1953, p. 530; Sümer, 1976, p. 198; Solakzade, 1989, p. 442). دولت عثمانی که حدود بیست سال این ایالت را در تصرف خود نگه

---

۱. عثمانی‌ها در دورهٔ ضعف صفویان (اواخر حکومت محمد خدابنده) یا در هنگام سقوط صفویه و استیلای افغان‌ها برای استفاده از موقعیت استرتژیک این ایالت، دوبار آن را اشغال کردند.

۲. متعاقب شکست دولت عثمانی از اتریش و انعقاد عهدنامهٔ پاساروویتز ۱۷۱۸ م/ ۱۱۳۰ هـق، (Aktepe, 1986, p. 514-522)، عهدنامهٔ دولت عثمانی قسمت زیادی از متصرفات اروپایی خود را از دست داد و این امر در تغییر سیاست برون‌مرزی، باب عالی، نقش اساسی داشت. آنها تلاش کردند از وضع آشفتهٔ ایران بهره ببرند و شکست خود را در اروپا ازطریق تصرف مناطقی از ایران جبران کنند؛ بنابراین «دری افندی» را، که مردی آگاه و ادیب بود، به ایران فرستادند تا از وضعیت ایران در دورهٔ شاه سلطان حسین صفوی اطلاعاتی کسب کنند. همزمان فرستادهٔ روسیه، «ارتمی ولینسکی» نیز به ایران آمد. «ولینیسکی» و «دری افندی» پیش‌بینی کردند که حکومت ایران در سراشیبی سقوط قرار دارد (لکهارت: ۱۳۳۱، ص. ۲۳-۳۰۲۲؛ Aktepe, 1986, s1522). متعاقب گزارش دری افندی و تصرف اصفهان به دست افغان‌ها، باب عالی به والیان مرزی دیار بکر و قارص فرمان حمله صادر کرد (نصیری، ۱۳۶۴، ص. ۳-۲).

داشته بود، تلاش زیادی کرد تا سیستم اداری- مالی خود را در این ایالت سوق‌الجیشی برقرار کند.

برای بار دوم در اواخر حکومت صفویان و پیش از تسلط افغان‌ها بر ایران در دورهٔ سلطان احمد سوم (۱۷۰۳-۱۷۳۰ م/ ۱۱۱۵-۱۱۴۲ هـ ق)[۲] و به‌دنبال شکست عثمانی‌ها در اروپا، فردی به نام «دُرّی افندی» به ایران فرستاده شد. او در گزارش خود پیش‌بینی کرد که ایران در آستانهٔ سقوط قرار دارد. بر این اساس پس از سقوط اصفهان به دست افغان‌ها، نیروهای عثمانی و روسیه قسمت‌هایی از خاک ایران، ازجمله گنجه - قراباغ را اشغال کردند. پس از تصرف نواحی ایران، دو دولت روسیه و عثمانی، با انعقاد پیمان دوم شوال ۱۱۳۶ه.ق./ ۱۷۲۴ م، اختلافات خود را برطرف و شهرهای ایران را بین خود تقسیم کردند (İvecan, 2007, p. 28) و به مدت ۱۳ سال، بیگلربیگی گنجه و قراباغ را در تصرف خود نگه داشتند. با به قدرت رسیدن نادرشاه در ایران، براساس قرارداد ۱۱۴۹ ه.ق/ ۱۷۳۶ م، که بین نادرشاه و باب عالی (احمد سوم عثمانی) منعقد شد، این مناطق دوباره به ایران بازگردانده شد.

در حاکمیت ایالت قراباغ-گنجه، به غیر از قاجارها، تیره‌هایی از قبایل بزرگ و کوچکی چون ذوالقدرها، اتوز ایکی‌ها، قرامانلوها و قزاق‌ها نیز حضور داشتند و هرکدام از آنها بسته به قدرت و تعداد جمعیتشان، در نواحی مختلفی از ایالت قراباغ حکمرانی می‌کردند. قاجارها، ایگرمی دورت، اتوز ایکی، یورا، جوانشیر، مقدم، قرامانلو، سوکلن، شمس الدینلو، قزاقلر، احمدلو، ایمور و حاجیلر از ایلات و طوایف مهم مستقر در قراباغ بودند (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۶۵۱/۲-۶۵۰، افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۶۰۴). از میان این طوایف، شمس الدینلوها، سکلن، ایمور و حاجیلر از تیره‌های مهم ایل ذوالقدرند (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۱۴، ۲۱۷). این در حالی است که تیول و الکای ایل ذوالقدر در ایالت فارس بود (همان، ص. ۱۷۳). ایگرمی دورت و یووا نیز جزء تیره‌های ایل قاجار بودند (همان، ص. ۲۲۱). قرامانلو و قزاق‌ها در زمرهٔ قبایل کوچر و قراباغ قرار می‌گرفتند؛ اما تیره‌های جوانشیر، مقدم و احمدلو از ایل اتوزایکی به حساب می‌آمدند (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۱۰/۳، سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۳۷-۲۳۶). در این بین ایل قاجار بزرگ‌ترین و قدرتمندترین ایل مستقر در قراباغ بود (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۱۷۳)؛ اما این ایل قاجار هم به سهم خود به چندین تیره تقسیم می‌شد که به ترتیب قدرت، اعتبار و جایگاه در نزد دستگاه حاکمهٔ صفوی عبارت بودند از: زیاد اوغلی، ایگرمی دورت، آقچه گویونلو، شامبیاتی و یووا و غیره (همان، ص. ۲۲۱).

خاندان زیاد اوغلی درواقع، فرمانروا و بیگلربیگی قراباغ بودند و به‌لحاظ اسکان و زندگی در مرکز این ایالت، یعنی گنجه حضور داشتند (پورصفر، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۶). منصب بیگلربیگی و حکمرانی قراباغ و ریاست ایل قاجار در خاندان زیاداوغلو، موروثی بود (اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۳۲۰، ۳۲۲).

دومین تیرهٔ تأثیرگذار از ایل قاجار، **ایگرمی دورت**ها بودند که حکمرانی شهر «بردع» را بر عهده داشتند و بیشتر هم در این شهر و نزدیک رود کُر ساکن بودند. پیکر سلطان ایگرمی دورت قاجار، معروف‌ترین فرد از این خاندان است که در دورهٔ حکمرانی شاه‌عباس اول صفوی و شاه صفی، نقش مهمی در تحولات سیاسی قفقاز داشت (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۲۱، ۲۲۵).

تیرهٔ یووا هم از دیگر قاجارهای قراباغ (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۶۰۰/۲) و در شهر گنجه ساکن بودند. شاخص‌ترین و مشهورترین فرد از این تیره، که برای مدتی قریب به دوازده سال منصب و مقام خانی و

بیگربیگی قراباغ را در دورهٔ حکمرانی شاه اسماعیل دوم صفوی و شاه محمد خدابنده در اختیار داشت، امام قلی خان قاجار (حک: ۹۸۴-۹۹۶ ق) است (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۳۲۸/۱، سومر، ۱۳۶۹، ص. ۱۴۶). فرزندان شاهوردی خان زیاد اوغلی که از بیگ‌های اصلی و مهم تشکیل‌دهندهٔ قبیلهٔ قاجار بودند، در زیر فرمان امام قلی خان قاجار قرار گرفتند (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۱۴۶). احتمالاً در خلال جنگ‌های عثمانی و ایران در قفقاز و حفظ شیروان از استیلای قوای عثمانی، امام قلی خان قاجار بیگلربیگی قراباغ، خاندان زیاد اوغلی را به حکمرانی شهر شماخی گماشت (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۷/۱، هدایت، ۱۳۸۰، ص. ۶۵۸۲/۸).

اتوزایکی، از دیگر قبایل کوچک قراباغ بودند و به‌علت حضور ۳۲ قبیله‌ای که در قراباغ سکونت داشتند، به این نام مشهور شدند. تیره‌هایی چون جوانشیر، احمدلو، گوکچه لو، مقدم، قراقویونلو و اوزان در داخل قبیلهٔ اتوزایکی قرار داشتند (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۳۷-۲۳۶).

در سدهٔ ۱۶ میلادی، **قزاقلر** یا قزاق‌ها یکی ازمهم‌ترین قبایل ساکن قراباغ بودند. یورت و مسکن آنها در ناحیهٔ لوری از ایالت قراباغ قرار داشت و امرای این طایفه، تابع و زیردست بیگلربیگی قرلباغ بودند. رؤسا و بزرگان قزاقلر، بنا به اقتضای زمان و حفظ منافع سیاسی‌شان در زمان استیلای عثمانی، با رویگردانی از دولت صفوی به تابعیت دولت عثمانی درآمدند. ناحیهٔ لوری با قلعهٔ آن و نیز لقب سلطان، مختص طایفهٔ قزاقلر بود. از مهم‌ترین رؤسای این طایفه به نظر سلطان قزاقلر، محمد سلطان قزاقلر و شمسی سلطان قزاقلر اشاره می‌شود (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۱۳/۲-۱۴۱۲، سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۳۸).

شمس الدینلوها از دیگر طوایف ساکن در ایالت قراباغ بودند که در ناحیهٔ آخستاباد سکونت داشتند. آنها همچنین تیره‌ای از ایل بزرگ ذوالقدر بودند (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۱۶). دلو محمد سلطان شمس الدینلو از اُمرای معروف قراباغ و رئیس و بزرگ طایفهٔ شمس الدینلو بود که در زمان شاه‌عباس اول صفوی به سال ۱۰۱۵ ق.، حراست از قلعهٔ تفلیس را بر عهده داشت (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۱۲/۲-۱۴۱۳). لقب دلی را شاه‌عباس اول به او داده بود (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۲۱۶). دلو محمد شمس الدینلو، ازجمله مقربان شاه‌عباس اول صفوی محسوب می‌شد که در سال ۱۰۲۹ ه.ق. به‌سبب بیماری در اصفهان درگذشت و شاه نیز عمارت خلندان شمس للدینلو را به برادرش سلیم بیگ شمس الدینلو داد (ترکمان، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۸۰/۳).

قرامانلوها در اوایل سدهٔ ۱۵ میلادی در حوالی گنجه و بردع قراباغ مسکن داشتند (سومر، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۰، ۲۳۰). از معروف‌ترین افراد از این قبیله در زمان تشکیل دولت صفوی، به بایرام بیگ قرامانلو، اشاره می‌شود (همان، ص. ۱۳۰). تیرهٔ قرامانلو با جمعیت بسیار زیاد در نواحی ولایات قرلباغ، اران، خوی و سلماس سکونت داشتند و همواره تعداد زیادی از بزرگان این خلندان، ملازم دربار پادشاهان ایران و عثمانی بوده‌اند. بایرام بیگ قرامانلو در زمان شاه اسماعیل اول صفوی، در ردیف امیران نامدار و بزرگ بود و در جایگاهی رفیع قرار داشت (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۶۰۴).

اما حسین‌خان نیز همچون ذوالفقارخان قرامانلو دچار نخوت و خودسری بود و «از او اطوار ناهنجار به ظهور آمده مردم قراباغ از سلوک ناهموار او شکوه می‌کردند و رأی معدلت اقتضا او را ازنظر اعتبار انداخته بود. پس از فتح گنجه در سال ۱۰۱۵ ه.ق. از آن منصب عزل شد و محمدخان زیاد اُوغلو در مقام

او گماشته شد» (ترکمان، ۱۳۵۰، ص. ۷۱۶/۱). محمدخان زیاد اُغلو نیز در سال ۱۰۲۵ ه.ق. در مصاف با طهمورث‌خان گرجی کشته شد و مرشد قلی بیگ، پسرش، به حکم علی‌قلی‌خان، از سرداران برجستهٔ شاه‌عباس اول، در مقام او گماشته شد (همان، ص. ۸۹۲–۸۹۳).

قراباغ که در دورهٔ صفویان جایگاه ویژه‌ای داشت، به‌تدریج از اهمیتش کاسته شد. اقدامات نادرشاه در حوزهٔ قفقاز به‌نسبت طول دورهٔ حکومت او (۱۱۴۸–۱۱۶۰ ه.ق)، پیامدهای زیادی داشت. یکی از مهم‌ترین و آشکارترین این پیامدها، که نتیجهٔ آن در دهه‌های بعد آشکار شد، تضعیف ایالت گنجه و قراباغ به نفع همسایگان آن بود. شکل‌گیری خان‌نشین قراباغ، تصرف مناطق شمس‌الدین، قزاق و بوزچالو توسط اراکلی دوم (۱۷۴۷–۱۷۹۶ م/ ۱۱۶۰–۱۲۱۱ ه.ق) را در پی داشت که برای مدت‌زمان طولانی، اختلاف و جدالی را میان او و خان‌نشین گنجه به وجود آورد.[۱] باج‌گزاری شاهوردی‌خان زیاد اُوغلو و جانشینان او به اراکلی دوم تا اوایل قرن سیزدهم. ه.ق. ادامه داشت و جوادخان زیاد اوغلوی قاجار به پشتوانهٔ حمایت آقامحمدخان، از ادامهٔ آن خودداری کرد. درنهایت شکل‌گیری مَحال خمسهٔ قراباغ و توسعهٔ آنها در یک مقطع نسبتاً کوتاه، اما مهم، تا حد زیادی از نتیجهٔ اقدامات و سیاست‌های اداری نادرشاه در این حوزه بوده است.

حکومت ایالات گنجه و قراباغ در دورهٔ صفوی، در انحصار طایفهٔ قاجاری زیاد اُوغلوی قاجار بوده است که از جهت حفظ ثغور و سرحدات آن در برابر هجوم گرجی‌ها یا عثمانی‌ها، ازجمله وفادارترین طوایف قزلباش حوزهٔ قفقاز به دولت صفوی به حساب می‌آمد (قراباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۴). در اوایل ظهور نادرشاه، حکومت گنجه و قراباغ در اختیار اغورلوخان زیاد اُوغلو بود. او که در میان امرای قزلباش در قوریلتای دشت مغان حضور داشت، آشکارا با پادشاهی نادرشاه مخالفت کرد. طبعاً این امر واکنش نادرشاه را در پی داشت؛ اما نادرشاه که از نفوذ «اوجاق» زیاد اُوغلو در گنجه آگاهی کاملی داشت (Bournoutian, 2004, p. 153)، از طریقی دیگر برای نابودی آنان اقدام کرد. نادرشاه محال شمس‌للدین‌لو، قزاق و بوزچالو را از فرمان خلندان زیاد اُوغلو خارج کرد و به تیمورز، والی معتمدش در گرجستان واگذار کرد.[۲] همچنین دستور کوچ ایلات جوانشیر، اتوزایکی و کبیرلو – از منابع اصلی قدرت زیاد اُوغلوها– را به خراسان صادر کرد. آن دسته از ایلات مزبور که به خراسان کوچ کرده بودند، با مرگ نادرشاه (۱۱۶۰ ه.ق) بازگشتند و این بار در قالب خان‌نشین قراباغ، متحد شدند. همچنین نادرشاه به محال خمسهٔ قراباغ که ارمنی‌نشین بودند، به‌گونه‌ای خودمختاری داد و در رأس هریک از این محال، یک ملیک ارمنی نصب کرد که به‌صورت مستقیم از او دستور می‌گرفتند و تبعیت می‌کردند (قراباغی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۴–۱۵۵؛ رافی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵–۲۷).

۱. رقام و تعلیقه‌های اراکلی دوم و جانشین او گئورگی ششم حاکی است. از این زمان تا انضمام رسمی گرجستان به روسیه، حوزهٔ شمس‌الدین، قزاق و بورچالو در قلمروی نظارت و فرمانروایی شاهان گرجستان شرقی باقی ماند. جالب این است که این فرمان‌ها به فارسی نوشته شده و سبک آنها عیناً مانند ارقام دورهٔ صفوی است (Musavi, 1977, p. 26-45, 198-236; Tabatadze, 1985, p. 132-144).

۲. تیمورز دوم و پسرش اراکلی، ترجیح دادند که در برابر عثمانی، با نادرشاه متحد شوند. او در برابر رقبایش از سلسلهٔ باگراتیون، اتحاد با نادر در راه بهتری برای تثبیت حکومتش به گرجستان شرقی یافته بود (Gvosdev, 2000, p. 115).

۲-۴-۱- اوضـــاع اجتماعی و اقتصـــادی ایالت گنجه- قراباغ

نســـخـه‌هـای لـوای گنجـهٔ قرابـاغ، اطلاعـات منحصربه‌فردی را دربارهٔ نام نواحی، اسامی روستاها، مؤدیان مالیاتی، نوع حرفه‌ها و پیشـــه‌ها، نوع خاک و سرزمین و میزان پرداخت مالیات به‌صورت جنسی و نقدی و نیز میزان مالیاتی ارائه می‌دهد که هر روستا یا شـــهر بـاید بـه‌طور کلی بـه خزانـه می‌پرداخـت. این اطلاعات بسیار مهم یا اصلاً در منابع رسمی قرن دهم و دوازدهم ه.ق. (۱۶ و ۱۸ میلادی) وجود ندارد و یا به مواردی از آنها اشـاره شـده اسـت، در حالی که در نسـخه‌های لوای گنجه و قراباغ، موارد دریافت مالیات به‌صـورت دقیق مشـخص شـده اسـت و براسـاس سـرشـماری انجام‌گرفته، رعایا بر پایهٔ مقدار زمینی که در اختیار داشتند، مالیات پرداخت می‌کردند.[1]

سیسـتم ادارهٔ زمین در امپراتوری عثمانی، سیسـتم تیمار بود (Fuad Köprülü, 1981, p. 94). تیمار در اصـــطلاح به منابع مالی و مالیاتی نواحی معینی گفته

---

۱. انواع مالیات‌ها

مالیات «چیفت»: اگر رعیتی متأهل بود و مقدار کافی زمین داشت، باید مالیات چیفت (از واژهٔ جفت در زبان فارسـی گرفته شـده و به معنای مقدار زمینی اسـت که یک جفت گاو نر از صـبح تا شـب آن را شـخم می‌زدند) (İnalcik, 2010b) را پرداخت می‌کرد که مقدار آن ۵۰ آقچه و هر آقچه معادل ۱/۱۵۴ گرم نقره بود.

مالیات نصف چیفت: کسانی که نصف چیفت زمین در اختیار داشتند، باید مالیات نیم چیفت را پرداخت می‌کردند که معادل ۲۵ آقچه بود (همان). افرادی که کمتر از نیم چیفت زمین داشـــتند، باید مالیات «بناک» را پرداخت می‌کردند که معادل ۱۸ آقچه بود.

مالیات جبا: رعایای متأهلی که از خود زمین اختصاصی نداشتند، باید مالیات جبا را پرداخت می‌کردند که معادل ۱۲ آقچه بود. رعایای مجرد نیز باید ۶ آقچه می‌پرداختند.

مالیات اسـپنجه: غیرمسـلمانان باید مالیاتی معادل ۲۵ آقچه را پرداخت می‌کردند که به آن «اسپنجه» می‌گفتند. مالیات قشـلاق بسـته به وسـعت قشـلاق دریافت می‌شـد و انواع دیگر مالیات را در بر می‌گرفت، مانند مالیات خارجیه، عروســـانه (که هنگام ازدواج از زنان مجرد و بیوه می‌گرفتند)، گمرک، حبوبات (از حبوباتی مانند گندم، جو، عدس، نخود، چلتوک و پنبـه)، کتـان، بســـتـان، میوه، شـــیره، زنبورداری، حیوان‌داری و گله‌داری (که شـامل عادت اغنام، یعنی مالیاتی اسـت که از بابت گوســـفند و بز دریافت می‌شـــد)، مالیات‌های مقطوع شـــامل مالیات باغ‌ها و رســـم یاتاک (اســـکان)، مالیات احتســـاب (کســـی که نظارت بر بازار داشـــت)، شـــامل مالیات‌هایی که از رنگرزی، میخانه، شمعخانه، قصابخانه، باشخانه (جایی که حیوان سر بریده و جمع‌آوری می‌شـد) دریافت می‌شـد، مالیات عســـسـیه (مالیاتی که نگهبانان بازار دریـافت می‌کردنـد) کـه از بـذرخـانـه دریـافـت می‌شـــد و درنهـایـت مالیات‌های اراضـــی شـــامل الف- مالیات باد هوا (مالیات‌هایی که از جشـــن‌ها، عروســـی‌ها، جرم و جنایت دریافت می‌شـــد)؛ ب- مالیات دشـتبانی؛ ج- مالیات رسـم‌های خارجیه (مالیات‌هایی که از چشـمان محررها پنهان ملنده بود و به این مالیات‌ها، مالیات‌های خارج از دفتر گفته می‌شـود و رعایا و زمین‌هایی را نیز در می‌گیرد که در سرشـماری فراموش شـــده‌لند. مالیات دونوم، مالیاتی بود که از زمین‌های کمتر از چیفت و نیم‌چیفت دریافت می‌شـد (Babacan, 1994, p. 34) و مالیات محصول بیت‌المال عمومی (مالیاتی که از محصولات بیت‌المال گرفته می‌شد).

مالیات چهارپایان از دو گوسـفند، یک آقچه می‌گرفتند، براسـاس رسـم آخور، از هر گله در زمستان، یک گوسفند دریافت می‌شد و از مالیات دشـتبانی به‌عنوان جریمه از صـاحب هر گوسـفند، پنج آقچه دریافت می‌کردند. این مالیات برای کسانی بود که قانون‌های دشتبانی را رعایت نمی‌کردند. مالیات عشـر عسـل از هر کوآن (شـانه) لانهٔ زنبور عسـلِ پرمحصـول، دو آقچه و متوسـط یک آقچه و به‌عنوان مالیات آسـیاب، پنج آقچه دریافت می‌شـد. مالیات دیگر که رسـم عروســـانه بود، از دخترها شصت آقچه و از زنان بیوه، سی آقچه هنگام ازدواج می‌گرفتند و برای مجازات آدم‌کش‌ها و جریمهٔ زناکاران، بســـته به قاعده مالیات می‌گرفتند (BOA , T.T.D 633, s7-9). مالیات باج بازار از غلاتی که برای فروش به شـهر آورده می‌شـد، «مد» (هر بیسـت کیلو استانبول نیم‌کیلو) و از فروش آرد، با هر شش کیلو ،دو درصد دریافت می‌شد. اگر این اموال از شهرها برای فروش به خارج از شهر می‌رفتند، از بار هر اسـب دو آقچه و از بار شـتر، چهار آقچه دریافت می‌شـد. از محصـــولاتی مانند کره، عسـل، میوه تر و خشـــک و برنج هر نوقی (یک‌من دوازده نوقیه اسـت)، دو آقچه دریافت می‌شـد (Idbd, p. 10). برای اموال دیگر مانند فروشندگان اسب، قاطر، گاومیش و... نیز مالیات دریافت می‌شـد و مقدار آن چهار آقچه بود. این مالیات از هر دو طرف دریافت می‌شـد و از کم‌فروشـی‌ها در بازار، برای هریک درهم، یک آقچه و از مغازه‌داران به‌عنوان عسـسـیه، دو آقچه دریافت می‌کردند، ولی از اهل حرفه‌ها نصف آن را می‌گرفتند.

می‌شد که به‌عنوان حقوق و دستمزد، به‌صورت سهمی از اراضی و به‌عنوان حق شمشیر، به نظامیان داده می‌شد (İnalcik, 1987, p. 1؛ سجادی، بی‌تا، ص. ۱/۹).[1] تیمار پایه و اساس سیستم اداری و نظامی و مالی امپراتوری عثمانی را تشکیل می‌داد (Aktan, 1986, p. 1). واگذاری تیمار مطابق قوانین خاصی بود که در دفتر اجمال ثبت می‌شد. در حقیقت نظامیان در قبال دریافت تیمار، وظایف متنوعی از قبیل فراهم‌کردن نیروی جنگی، جمع‌آوری مالیات از رعایا و حراست از آنها را بر عهده داشتند (شاهمرادی و عظیمی، ۱۳۹۰، ص. ۶۰-۵۹). تیماردارها در جنگ‌ها، در سمت چپ نیروها قرار می‌گرفتند (اوزون چارشلی، ۱۳۶۹، ص. ۵۹۹/۲). تقسیمات اراضی در قالب تیمار، زعامت، خاصه، اوقاف و اوجاق لیک و... انجام شده بود. زعامت، به زمین‌هایی گفته می‌شد که بین بیست تا صد هزار آقچه، درآمد داشت و به‌عنوان زعامت به دفترداران، بیگ‌ها، سوباشی‌ها و مأموران دارای درجهٔ متوسط داده می‌شد. کسانی را «زعیم» می‌نامیدند که سابقهٔ دریافت این نوع زمین را داشتند (Karamürsel, 1940, p. 1/151؛ هامر پورگشتال، ۱۳۶۷، ص. ۱۴۹۰/۲). همچنین قسمتی از زعامت به‌عنوان «آرپالیک» به افراد اداری و درباری و یا افرادی واگذار می‌شد که رتبهٔ بالای داشتند و اهل علم و در خدمت دولت بودند؛ البته مازاد بر حقوقشان به حساب می‌آمد (Gokbilgin, "Arpalik", İA, c.1: 596). در سیستم اداری عثمانی، زمین‌هایی را که بالای صد هزار آقچه درآمد داشتند، زمین‌های «خاص» می‌گفتند که به سه نوع تقسیم می‌شد: زمین‌های خاص همایون، سنجاق‌بیگی و بیگلربیگی. درنهایت زمین‌هایی که پایین‌تر از درآمد خاص و «زعامت» بود، به تیمار اختصاص می‌یافت. درآمد این اراضی ازطریق نایب‌ها دریافت می‌شد (Gokbilgin, İA, c1: 592). تیمارها دو نوع بودند: «سربست و غیر سربست». تیمارهای واگذارشده به افراد رده‌بالای دولتی چون وزیر، بیگلربیگی، سنجاق‌بیگی، نشانچی و دفتردار و مأموران رده‌بالا، در شمار زمین‌های سربست (آزاد) بود که انتقال‌دادنی و معامله‌شدنی بودند (Barkan, 1981, p. 106). در رسوم سربست، مالک حق دریافت جزیه، حقوق گمرکی، مالیات معادن، رسم عروسانه، حق جرم و جنایت و حق دریافت خون‌بها را داشت (Kazici, 1977, p. 34). در سیستم اداری عثمانی، اراضی تیمار را به‌سبب حفظ اقتدار دولت مرکزی، برای مدت طولانی به افراد واگذار نمی‌کردند (Tekir, 1985, p. 30; Timur, 1979, p. 192). اراضی زعامت و تیمار به‌سبب تعلق به دولت، به ارث نمی‌رسیدند (Cin, 1978, p. 98). برای جلوگیری از تبدیل مناطق و روستاها به ملک شخصی افراد، زمین‌های تیمار را به‌صورت پراکنده در مناطق مختلف واگذار می‌کردند (Cin, 1978, p. 105). در قانون‌نامه‌های سلاطین عثمانی، به‌صورت ویژه به رعایت حال دهقانان توسط تیمارداران، تأکید شده بود (خلیل اینالجیق، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۳-۱۹۱).

در جدول‌های ارائه‌شده در دفاتر تحریر، میزان تیمارها، زعامت‌ها و زمین‌های خاص در نواحی مختلف ایالت گنجه- قرلباغ، به‌صورت درصدی نمایش داده شده است. براساس گزارش‌های موجود در دفاتر تحریر، میزان درآمد هریک از نواحی و کل ایالت از تیمار و زعامت و درآمد زمین‌های خاص، به آقچه مشخص می‌شد.

در تقسیمات اداری براساس دفاتر تحریر، ایالت

۱. برخی گویند که تیمار از زبان فارسی گرفته شده است (Barkan, 1981, p. 2)

گنجه- قراباغ هفت لوا یا سنجاق (شهرستان) داشته (خاچن)، آهسته‌آباد، ورنده، دیزاک و هکری (حکری) خوانده می‌شدند. لوای گنجه شامل آران گنجه، تاغستان (طاقستان) گنجه، آران شمکیر و آران کورک باسان، طاقستان سینورآباد، شتر، یاولاک، دانکی، آران زقیم، طاووس و ناحیهٔ آران حسن بوده است. در لوای گنجه علاوه بر مرکز شهر، پانزده ناحیه وجود داشت که نام بیش از پانصد روستا در آن ذکر شده است.

لوای دیزاک آران دیزاک، طاقستان دیزاک **و ناحیهٔ ارسبار را شامل می‌شد. لوای هکری (حکری) شامل** ناحیهٔ حکری، کشت ساب و آلپاوود، بوده است (BOA,TTD, 699, 6-19, 106, 112). نواحی شمکیر، زقیم، طاووس، شمس‌الدین‌لو، قزاق، بردع، بیلقان، یاووک، آغدام و بورچالی، به بیگلربیگی قراباغ وابسته بودند (Ferzeliyev, 1983, p. 120). بعد از سقوط صفویه، عثمانی‌ها برای بار دوم این ایالات را تصرف کردند. در این دوره، اطلاعات لازم دوباره گردآوری شد و دفتر تحریر شمارهٔ (BOA, TTD, 903) به وجود آمد.

در تقسیمات اداری براساس دفتر تحریر، ایالت گنجه – قراباغ هفت لوا یا سنجاق (شهرستان) داشت که عبارت‌اند از: لوای گنجه، بردع، هاچن (خاچن)، آهسته‌آباد، ورنده، دیزاک و لوای هکری (حکری)؛ اما براساس اطلاعات دفتر تحریر شمارهٔ ۹۰۳، ایالت گنجه- قراباغ، در تقسیمات اداری سال ۱۱۳۹ ه.ق در دورهٔ سلطان احمد سوم عثمانی، به شش لوا، شامل لوای گنجه، هال‌ها، بردع، ارسبار، برگشاد، و لوری تبدیل شد (BOA,TTD, 903, 4). مقایسهٔ این دفاتر

۱- (دربارهٔ برآورد خانه‌ها رک: Barkan, 1981, p. 11; Ğöyünç, 1979, p. 331-348)

است که به نام‌های لوای گنجه، بردع (گرگر)، هاچن به‌صورت منظم، وضعیت و تغییرات این ایالت را مشخص می‌کند. با استناد به این داده‌ها و سرشماری‌هایی که در منطقه انجام شده است، اطلاعات جامعی برای شناخت مردم منطقه و ساختار اجتماعی به دست آورده می‌شود که در هیچ‌یک از منابع ایرانی، چنین اطلاعاتی به‌صورت دقیق وجود ندارد؛ برای نمونه، براساس سرشماری سال ۱۱۳۹ ه.ق و برای شهر گنجه در جدول جمعیت قومی و مذهبی، ۸ خانه برای ترکان و مسلمانان، بدون ذکر تعداد افراد مجرد، ۵۶۴ خانهٔ مسیحی، بدون ذکر افراد مجرد و همچنین بدون ذکر افراد یهود و کلدانی نسطوری، کل جمعیت شهر ۲۸۶۰ نفر ذکر شده است (BOA,TTD, 903, 4) که در آن هر خانه ۵ نفر به‌علاوهٔ افراد مجرد برآورد شده است.[1] این آمار، گزارش منابع تاریخی دیگر را دربارهٔ کوچ تعداد زیادی از قبایل طرفدار دولت صفوی از شهر به‌همراه خانواده‌هایشان، بعد از تصرف شهر به‌وسیلهٔ عثمانی‌ها، تأیید می‌کند (Zeyrek, 2001, p. 56, kütükoğlu, 1993, p. 101; Onulahi, 1982, p. 26; Efandizade, 1993, p. 212).

محرّرها پس از سرشماری در محله‌ها، شغل‌هایی مانند یراق‌ساز، کفاش، بقال، نانوا، آرایشگر، آهنگر، کلاه‌دوز، بزاز، خیاط، الکچی، مجلد (جلدساز)، چاقچورچی، زرگر، درودگر و غیره را ثبت کردند. میزان مالیاتی که باید از اهل حرفه‌ها دریافت می‌شد و برای مغازه‌های معمولی دو آقچه بود، از اهل حرفه‌ها یک آقچه دریافت می‌کردند، همچنین میزان درآمد ایالت گنجه و قراباغ براساس دفاتر تحریر در سال‌های ۱۱۳۴-۱۱۴۰ ه.ق، گندم ۲۰۰ تاغار[2] (tagar)، جو ۱۰۰

۲ – تاغار، واحد اندازه‌گیری آن زمان بود.

۲- باتمان، واحد معادل سه تا پنج کیلو که در بعضی مناطق در

تاغار، داری ارزن (dari)، ۱۰۰ تاغار، پنبه ۱۲۰ باتمان[۲] (batman)، چلتیک ۶۰۰، تاغار بوده است.

جدول .۱میزان درآمد ایالت گنجهٔ قراباغ از درآمد زمین‌های بیگلربیگی و سنجاق‌بیگی به‌نسبت تقسیم در نواحی ایالات ۹۹۸ هـ ق (استخراج آمار جدول[۳] از دفاتر تحریر و به‌وسیلهٔ نویسنده انجام شده است)

Table1. The amount of income of Ganja Karabagh state from the income of Biglarbeigi and Sanjagbeigi lands according to the division in the regions of the states in 1590 AD/ 998 AD

منبع:

(BOA,TTD, n699) ، (BOA, TTD, n903)، BOA,TTDn913) ،(BOA,TTDn914)

ناحیه‌ها	مقدار درآمد به آقچه، درآمد زمین‌های بیگلربیگی و سنجاق‌بیگی به‌نسبت تقسیم در نواحی	درصد
گنجه	۱۲۰۰۰۰۰۰	۴۹
خاچن	–	–
گرگر (بردع)	۲۳۰۰۰۰	۹
ورنده	۲۰۵۰۰۰	۸
آهسته آباد	۲۶۶۰۰۰	۱۱
دیزاک	۳۰۰۰۰۰	۱۲
هکری	۲۵۰۰۰۰۰	۱۰

مجموع درآمد	۲۴۵۱۰۰۹	۱۰۰

جدول ۲. میزان درآمد زمین‌های خاص پادشاه بیگلربیگی و سنجاق بیگی ۹۹۸ هـ . ق

Table2. The second table shows the amount of income of the special lands of King Biglerbeigi and Sanjag Begi in 998 AH. Q

(استخراج آمار جدول‌ها از دفاتر تحریر (BOA,TTD,n699)، (BOA, TTD,n903، BOA,TTDn913) ،(BOA,TTDn914) و به‌وسیلهٔ **نویسنده انجام شده است).**

ناحیه‌ها	درآمد زمین‌های خاص پادشاه	درآمد زمین‌های خاص بیگلربیگی و سنجاق‌بیگ
گنجه	۸۷۷۲۹۴۵	۱۲۰۰۰۰۰۰
خاچن	۵۳۲۰۰۰	–
گرگر (بردع)	–	۲۳۰۰۰۰
ورنده	–	۲۰۵۰۰۰
آهسته آباد	۱۷۶۰۰۰	۲۶۶۰۰۰
دیزاک	۸۶۵۰۰۰	۳۰۰۰۰۰
هکری	۱۱۰۸۸۰	۲۵۰۰۰۰۰
مجموع درآمد۱۲۹۰۷۸۳۴	۱۰۴۵۶۸۲۵	۲۴۵۱۰۰۹

جدول ۳. مقدار توجیه ایالت گنجه- قراباغ براساس تقسیم به ناحیه‌ها در ۹۹۸ ه.ق

Table 3. The justification amount of Ganja-Karabagh state based on division into districts in 998 A.H

منبع: (BOA,TTD,n699).، (BOA, TTD,n903) ،(BOA,TTDn913)، (BOA,TTDn914) ،

دوره‌های مختلف، بین سه تا پنج کیلو متفاوت بوده است.

۳- آمار و ارقام تمام جدول‌ها از دفاتر تحریر لوای گنجه و قره باغ، که شماره‌های آن قید می‌شود، استخراج شده است و بعداً به‌صورت جدول ذکر شده است. منبع این اطلاعات دفاتر تحریر گنجه و قره باغ است. دربارهٔ دفاتر تحریه، فقط نام‌ها و میزان مالیات‌ها نوشته شده است. نویسنده آنها را از مجموع دفاتر استخراج و در قالب جدول تنظیم کرده است. شایان است اطلاعات در دفاتر تحریر که به خط سیاق عثمانی است، به‌صورت نسخ خطی موجود است و مانند تحقیقات امروزی نیست.

منبع: (BOA,TTD, 699).، (BOA, TTD,) 903، (BOA,TTDn 913)، (BOA,TTDn 914)

نوع توجیه‌ها براساس دفتر ۱۵۹۰	گنجه	خاچن	گرگر (برده)	آهسته‌آباد	ورنده	دیزاک	هکری یاحکری	تعداد عدد توجیه	میزان به درصد	مقدارمجموع توجیه شده	به درصد
زمین‌های خاص پادشاه	۱ ۱	۱	–	۱	–	۱	۱	۵	۰.۸	۱۰۴۵۶۸۲۵	۴۷
زمین‌های خاص بیگلربیگی	1	-	-	-	-	-	-	1	۰.۲	۱۲۰۰۰۰۰	۵
زمین‌های خاص سنجاق بیگی	–	–	۱	۱	۱	۱	۱	۵	۰.۸	۱۲۵۱۰۰۹	۶
زعامت‌ها	۱۰۶	۲۹	۶	–	۱۷	۴۱	۱۵	۲۱۴	۳۴	۵۴۹۸۲۴۳	۲۵
تیمارها	۱۳۸	۷۱	۱۸	–	۳۳	۷۳	۶۳	۳۹۶	۶۴	۳۸۲۱۶۹۱	۱۷
مجموع	۲۴۶	۱۰۱	۲۵	۲	۵۱	۱۱۶	۸۰	۶۲۱	۱۰۰	۲۲۲۲۷۶۸	۱۰۰

نتیجه‌گیری

در بررسی ایالت گنجه و قراباغ براساس نسخ خطی، دفاتر تحریر گنجه که در چهار نسخه تنظیم است، دو نسخه به اواخر سلطان محمد خدابنده (حک: ۹۹۶– ۹۸۶ ه.ق) و دو نسخه به دورهٔ تسلط افغان‌ها مربوط است. تقسیمات اداری براساس دفتر

تحریر ایالت، گنجه- قراباغ هفت لوا یا سنجاق (شهرستان) داشت که نام‌های آن لوای گنجه، بردع (گرگر)، هاچن (خاچن)، آهسته‌آباد، ورنده، دیزاک و هکری (حکری) بود. لوای گنجه شامل آران گنجه، تاغستان (طاقستان) گنجه، آران شمکیر و آران کورک باسان، طاقستان سینورآباد، شتر، یاولاک، دانکی، آران زقیم، طاووس و ناحیهٔ آران حسن بود.

در لوای گنجه، یک مرکز شهر و پانزده ناحیه وجود داشت. همچنین نام بیش از پانصد روستا ذکر شده است که برای پرهیز از اضافه‌گویی، نام روستاها ذکر نمی‌شود.

لوای دیزاک: آران دیزاک، طاقستان دیزاک **و ناحیهٔ ارسبار را شامل می‌شد. لوای هکری (حکری) شامل** ناحیهٔ حکری، کشت ساب و آلپاوود می‌شد و نواحی، شمکیر، زقیم، طاووس، شمس‌الدین‌لو، قزاق، بردع، بیلقان، یاووک، آغدام و بورچالی، به بیگلربیگی قراباغ وابسته بودند. بعد از سقوط صفویه، عثمانی‌ها این ایالات را برای بار دوم فتح و دوباره شروع به جمع‌آوری اطلاعات کردند. براساس دفتر تحریر ایالت گنجه- قراباغ در تقسیمات اداری و دورهٔ اول ۱۰۰۱ ه.ق. هفت لوا یا سنجاق (شهرستان) به نام‌های لوای گنجه، بردع، هاچن (خاچن)، آهسته‌آباد، ورنده، دیزاک و هکری (حکری) داشت؛ اما **براساس اطلاعات دفتر مفصل گنجه (شمارهٔ ۹۰۳) ایالت گنجه- قراباغ، در تقسیمات اداری، در سال** ۱۱۳۹ ه.ق. **در دورهٔ سلطان احمد سوم عثمانی، در دو دفتر دارای شش لوا قید شده بود؛ ازجمله لوای گنجه، هال‌ها، بردع، ارسبار، برگشاد و لوری.** مقایسهٔ این دفاتر به‌صورت منظم، وضعیت این ایالت را مشخص می‌کند که در دورهٔ دوم و در تقسیمات اداری یک لوا کم شده است. با استناد به این داده‌ها و سرشماری‌هایی که در منطقه انجام شده است، اطلاعات جامعی برای شناخت مردم منطقه و ساختار اجتماعی به دست می‌یلبد که در هیچیک از منابع ایرانی چنین اطلاعاتی وجود ندارد یا لندک است؛ برای نمونه براساس سرشماری ۱۱۳۹ هجری قمری، آمار جمعیتی شهر گنجه به شرح زیر است. ۵۶۴ خانهٔ غیر مسلمان که در آن افراد مجرد و خانه‌های خالی سرشماری نشده است و افراد یهودی، کلدانی، نسطوری به‌صورت خالی قید شده و تعداد خانه‌هایی که افراد مجرد و همچنین ترک و مسلمان در آن سکونت داشته‌اند، ۸ خانه برآورد شده است. کل جمعیت شهر ۲۸۶۰ نفر ذکر شده است. در آمارگیری هر خانه به‌طور میانگین ۵ نفر ذکر شده است و افراد مجرد به این ۵ نفر اضافه شده و آمارگیری انجام گرفته است.[1] این آمار گزارش منابع تاریخی دیگر را راجع به کوچ تعداد زیادی از قبایل طرفدار دولت صفوی از شهر را به‌همراه خانواده‌هایشان، بعد از تصرف شهر به‌وسیله عثمانی‌ها تأیید می‌کند.

براساس این آمارگیری‌ها، جمعیت قرمباغ ۱۳ خانه شامل جمعیت مسلمانان است و یک خانهٔ مجرد و ترک و مسلمان قید شده است که هر خانه شامل ۵ نفر است و همچنین باید توجه داشت جمعیت غیر مسلمان در این آمارگیری قید نشده است. در سرشماری و کل جمعیت، ۶۶ خانه ذکر شده است که مهاجرت گستردهٔ قبایل طرفدار صفویه از قراباغ و گنجه را نشان می‌دهد. محرِّرها پس از سرشماری در محله‌ها، شغل‌هایی مانند یراق‌ساز، کفاش، بقال، نانوا، آرایشگر، آهنگر، کلاه‌دوز، بزاز، خیاط، الکچی، مجلد (جلدساز)، چاقچورچی، زرگر،

۱. (دربارهٔ برآورد خانه‌ها رک: Barkan, 1953, p. 11; Göyünç, 1979, p. 331-348)

درودگر و غیره را ثبت و یک آقچه از اهل حرفه‌ها دریافت کرده‌اند؛ درحالی‌که باید از اهل حرفه‌ها و مغازه‌های معمولی، دو آقچه می‌گرفتند.

عمّال عثمانی طی این مدت طولانی توانستند با پیداکردن مهم‌ترین رکن اقتدارِ حاکمیت خود در شهرهای اشغالی، یعنی نظام اداری ــ مالی عثمانی، به بهره‌برداری از توانمندی‌های اقتصادی ایالت «گنجه» دست بزنند و در بعضی مواقع، ترکیب جمعیت این ایالت را با کوچاندن و اسکان قبایل سُنی‌مذهب، به نفع خود بر هم بزنند. بر طبق سنت‌های حاکم بر این دیوان‌سالاری منظم امپراتوری، بعد از اشغال مناطق جدید، با وجود توجه به سیستم اداری مرسوم در ناحیه، از طرف دولت افراد متکدی به‌عنوان «محرر» یا «امین» به‌همراه «کاتبان» مأمور بودند تا با استفاده از اطلاعات افراد آگاهِ محلی، چون اعیان و اشراف، کدخداها و اداره‌کنندگان قبلی سرزمین‌های مفتوحه، کوی‌به‌کوی و خانه‌به‌خانه، تمام شهر و روستاهای اطراف و مناطق وابسته را بگردند و سیاهه‌های دقیقی از اوضاع اجتماعی و اقتصادی، مقدار زمین موجود و ویژگی‌های جمعیتی مثل تعداد جمعیت، نوع حرفه‌ها، تعداد افراد شاغل، بیکار و مجرد، متأهل و بیوه، ترکیب قومی ــ نژادی، تعداد افراد معلول، سالم، هنرمند، عالم، صنعت‌کار، وضعیت شهر ازلحاظ معماری و ساختار شهری، نام محله‌ها، نوع تولیدات کشاورزی از قبیل گندم، جو، عدس و میزان مالیات دریافتی از آنها، روابط تجاری و نحوهٔ ورود و خروج کالا به شهرهای مختلف و میزان مالیات دریافتی از آنها، تعداد روستاها، نوع زمین‌ها، میزان وسعت و حاصلخیزی، اوقاف موجود و زمین‌هایی را تهیه کنند که قابلیت اعطا به افراد (به‌عنوان زمین‌های خاص همایون، تیمار و زعامت) را داشته‌اند. همچنین حاکم، قاضی و تمام مأموران دولتی مجبور به همکاری با این افراد بودند.

این سیاهه‌ها پس از جمع‌آوریِ اطلاعات و به‌اصطلاح پس از «تاپوشدن» در دفاتر «تاپوتحریر»[1] توسط «محرِّرها»، به پایتخت ارسال می‌شد و داده‌های موجود در آن پس از مقایسه و تطبیق، طی نسخه‌ای به‌عنوان «دفتر مُفصَّل»، که تمغای سلطان را داشت، به بایگانی آرشیو سلطنتی فرستاده و نسخهٔ دیگر که بدون تمغا بود، با نام «دفترِ اجمال» برای ادارهٔ ایالت به دست افراد دیوانی و بیگلربیگی‌ها سپرده می‌شد. براساس این آمار، میزان درآمد زمین‌ها و میزان مالیات‌های قیدشده مشخص می‌شود. براساس یافته‌های این پژوهش، میزان درآمد ایالات به‌صورت آقچه از زمین‌های زعامت تیمار و زمین‌های خاصه و میزان مالیات از محصولات ارسالی به بازارها و میزان درآمد دولت از اصناف و گله‌داران و مردم عادی، که به‌صورت رسم‌های عروسانه دریافت می‌شد، تعیین می‌شود. سرشماری جمعیتی ایالات نیز براساس مجرد و متأهل و تعداد خانه انجام شده است. به همین دلیل این دفاتر براساس یافته‌های پژوهش، اسناد معتبر دست اولی برای شناخت عمیق و وسیع اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران‌اند و بسیار حائز اهمیت‌اند.

۱ . تاپو در ترکی به معنی ثبت‌کردن و «تاپو تحریر» نامی است که در آرشیو صدارت عظمای عثمانی در استانبول به مجموع این دفاتر مالیاتی اطلاق می‌شود.

منابع

احمدی، حسین (۱۳۸۴). *سه رساله دربارهٔ قفقاز*. مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر ایران.

اصفهانی، محمدمعصوم بن خواجگی (۱۳۶۸). *خلاصه السیر: تاریخ روزگار شاه صفی صفوی* (ایرج افشار، مصحح). علمی.

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). *نقاوه الآثار* (احسان اشراقی، مصحح). علمی و فرهنگی.

اوزگودنلی، عثمان (۱۳۹۰). اسناد بایگانی‌های ترکیه دربارهٔ ایران (فرهاد دشتکی‌نیا و میرصمد موسوی، مترجم). *اسناد بهارستان*، *۱*(۲)، ۳۲۵-۳۳۲.
https://B2n.ir/j95427

اوزون چارشی لی، اسماعیل حقی (۱۳۶۹). *تاریخ عثمانی: از فتح استانبول تا مرگ سلطان سلیمان قانونی* (ایرج نوبخت، مترجم). کیهان.

پورصفر، علی (۱۳۷۷). *حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار*. مؤسسهٔ فرهنگی، پژوهشی چاپ و نشر نظر.

ترکمان، اسکندر بیک منشی (۱۳۷۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (محمداسماعیل رضوانی، مصحح). دنیای کتاب.

ترکمان، اسکندر بیگ منشی (۱۳۵۰). *عالم‌آرای عباسی* (ایرج افشار، مصحح). امیرکبیر.

جاوید، جواد (۱۳۹۷). *جایگاه خان‌نشین گنجه در جنگ‌های ایران و روس* [پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد، دانشگاه مُحقق اردبیلی]، گنج.
https://B2n.ir/u20229

جوانشیر قره‌باغی، میرزا جمال (۱۳۸۲). *تاریخ قره‌باغ* (حسین احمدی، مصحح). مرکز اسناد و خدمات پژوهشی.

خلیل اینجالق (۱۳۸۸). *امپراطوری عثمانی در عصر متقدم ۱۳۰۰–۱۶۰۰* (کیومرث قرقلو، مترجم). بصیرت.

رافی (هاکوپ ملیک هاکوپیان) (۱۳۸۵). *ملوک خمسه: قره باغ و پنج ملیک ارمنی آن از فروپاشی صفویه تا جنگ‌های ایران و روس* (آرا استپانیان، مترجم). شیرازه، پردیس دانش.

رضا قلی‌بیگ (۱۳۸۴). *حکومت پناه‌خان و ابراهیم‌خان در ولایت قره‌باغ (سه رساله دربارهٔ قفقاز)* (حسین احمدی، مصحح). مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر ایران.

زرینی، حسین (۱۳۹۵). *ریشه‌های تاریخی جدایی قفقاز از ایران*. انتشارات پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام.

سجادی، صادق (بی‌تا). *دایرهٔ المعارف بزرگ اسلامی* (زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی). انتشارات بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

سلماسی‌زاده، محمد، و نصیراوا، یاخشی خانیم (۱۳۹۱). بازشناسی یک منبع دست‌اول برای تاریخ ایران (نسخهٔ خطی دفتر مفصل لوای [ایالت] ارومیه و خلخال). *فصلنامهٔ گنجینهٔ اسناد*، *۲۳*(۹۰)، ۶-۲۱.
https://B2n.ir/q76431

سومر، فاروق (۱۳۶۹). *قراقوینلوها* (وهاب ولی، مترجم). مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

شاهمرادی، سید مسعود، و عظیمی، کیومرث (۱۳۹۰). کارکردهای نظام تیمار و علل فروپاشی آن در امپراتوری عثمانی. *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام*، *۱۲*(۱-۲)، ۵۷-۸۷.
https://hiq.bou.ac.ir/article_5242.html?lang=fa

صفی‌نژاد، جواد (۱۳۷۷). *کوششی در آموزش خط سیاق*. انتشارات سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران.

عبدلی آشتیانی، اسدالله (۱۳۹۵). *سیاق (تاریخ، آموزش، دیوانسالاری و ریاضی حسابداری)*.

انتشارات سفیر اردهال.

قراباغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰). *تاریخ صافی: تاریخ قراباغ از ابتدا تا جنگ‌های دورهٔ دوم روس و ایران* (حسین احمدی، مصحح). مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر ایران.

قراداغی، حسنعلی‌خان (۱۳۹۵). *کیفیت و اوضاع قدیم و جدید ایالت قراباغ* (سجاد حسینی، مترجم). نشر اختر.

لکهارت، لارنس (۱۳۳۱). *نادرشاه* (مشفق همدانی، مترجم). امیرکبیر.

موسوی، میرصمد (۱۳۹۳). *بررسی مواضع و مناسبات، خان‌نشین‌های: قراباغ، ایروان و نخجوان در قبال سیاست دولت‌های عثمانی، روسیه و ایران (در دورهٔ قاجار تا عهدنامهٔ ترکمنچای)* [رسالهٔ دکتری، دانشگاه پیام نور، مرکز تهران شمال]، گنج.
https://B2n.ir/f15964

موسوی، میرصمد، و ستایش، سیمین (۱۳۹۷). بازشناسی تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایالت روان براساس مقایسهٔ نسخ خطی دفاتر تحریر «لوای روان» در دو مقطع ۹۹۸ و ۱۱۳۹ق/۱۵۹۰ و ۱۷۲۷م. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۲۸ (۲۱)، ۱۵۳-۱۷۴.
10.22051/HPH.2019.18847.1190

میرزا سمیعا (۱۳۶۸). *تذکرة‌الملوک* (محمد دبیر سیاقی، مصحح). انتشارات امیرکبیر.

نصیری، محمدرضا (۱۳۶۴). *اسناد و مکاتبات تاریخی ایران «دورهٔ افشاریه»*. نشر جهاد دانشگاهی.

نصیری، میرزا علی‌نقی (۱۳۷۱). *القاب و مواجب دورهٔ سلاطین صفویه* (یوسف رحیم‌لو، مصحح). انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

وحیدی قزوینی، میرزا محمدطاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی (سعید میرمحمدصادق، مصحح). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هامر پورگشتال، یوزف (۱۳۶۷). *تاریخ امپراطوری عثمانی* (میرزا زکی علی‌آبادی، مترجم، به کوشش جمشید کیان‌فر). زرین.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰). *تاریخ روضه الصفای ناصری* (جمشید کیانفر، مصحح). اساطیر.

References

Abdoli Ashtiani, A. (2016). *Siaq (History, Education, Bureaucracy and Accounting Mathematics)*. Sefir Ardahal Publications. [In Persian].

Afoushtei Natanzi, M. H. (1994). *Naqawah Al-Akhtar* (E. Eshraghi, Editor). Scientific and Cultural. [In Persian].

Ahmadi, H. (2005). *Three treatises about the Caucasus*. Institute of Contemporary History of Iran. [In Persian].

Aktan, C. (1986). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. (n. p)

Aktepe, M. (1986). *IA.* Mili EğitimYay: İstanbul, IX. s514-522

Babacan, H. (1994). *Tarihli Tehrir Defterine Ğora Revan kezasi*. Ondokuzmays üniversitesi, Yüksek lisans Tezi.

Bala, M. Gence, IA, c4.

Barkan, Ö. L. (1953). *Tarihi Demografi Araştirmalari ve osmanli Tarihi, Türkyat Mecmuasi*. İstanbul Üniversitesi Türkyat Enstitüsü Yayinlari.

Barkan, Ö. L. T. (1981). *İA, Mili Eğitim*. Yay: İstanbul, 286-333.

Bilgili, A. S. (2004). *Osmanlı ve İran Azerbaycanı I. 16-18. yüzyıllar social ve ekonomik tarih.* Erzurum.

BOA, MD,74,*hnr,562.s248*.

BOA, T.T.D, 633, 7-9.

BOA, T.T.D, 699.

BOA, T.T.D, 903.

BOA, T.T.D, 913.

BOA, T.T.Dn, 914

BOA, TTD, 286*; Efandizade, Gence, DİA, c14, 33; Balla, İA, Gence, c4, 763.*

BOA, TTD, 699-6-19,106,112.

Bournoutian, G. (2004). *Introduction and Annotated Translation, Two Chronicles on the History of Karabagh*. Mazda Publishers.

Cin, H. (1987). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. Ankara, 87.

Dündar, G. (2013). *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*. 3. Baski.

Javid, J. (2018). *The position of the Ganja Khanate in the Iran-Russia wars* [Master's thesis, Ardabili Research University]. Ganj. https://B2n.ir/u20229 [In Persian].

Karamürsel, Z. (1940). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. İstanbul.

Kazici, Z. (1977). *Osmanlilar'da Vergi Sistemi*. Istanbul, 34.

Khalil Injaleq (2009). *The Ottoman Empire in the Middle Ages, 1300-1600* (K. Qarqlou, Trans). Basirt Publication. [In Persian].

Kirzıoğlü, M. F. (1953). İrevan/Revan. *Türk Kültürünün Araştirma Enistütü Yay*, XI, 31-37.

Kirzıoğlü, M. F. (1953). kars Tarihi. *İşıl Matbaasi Yay*, 53.

Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*. Istanbul.

Lekhart, L. (1952). *Nadershah* (Mushfaq Hamdani, Trans). Amirkabir Publication. [In Persian].

Lewis, B. (1951). *The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands*. JRAS. 139-155.

Mirza Adıgozal bay (1989). Qarabağnamə (Qarabağnamələr), I kitab, Tərtibci: *Akif Fərzəliyev və N.Axundov, Bakı; Elm.*

Mirza Samaia' a (1989). *Tazkira-ul-Maluk* (Corrected by M. Dabir Siyaghi). Amirkabir Publication. [In Persian].

Mousavi M. S., & Setayesh, S. (2018). Recognition of the social and economic history of Rawan state based on the comparison of the manuscripts of the writing books of the "Ravan Brigade" in two periods of 998 and 1139 AH/1590 and 1727 AD. *Journal of Historiography and Historiography*, *28*(21), 153-174. 10.22051/HPH.2019.18847.1190 [In Persian].

Mousavi, M. S. (2014). *Examining the positions and relationships of the khanates: Karabagh, Yerevan and Nakhchivan towards the policies of the Ottoman, Russian and Iranian governments (in the Qajarta era of the Turkmenchai Treaty)* [PhD dissertation, Payam Noor University, Tehran North]. Ganj. https://B2n.ir/f15964 [In Persian].

Musevi, T. M. (1977). *Orta Asr Azarbaichan Tarikhina dayir Farsdilli Sanadlar*. xvi-xviii, Baki.

Nasiri, M. A. N. (1992). *Titles and Obligations of the Safavid Sultans Period* (Y. Rahimloo, Editor). Ferdowsi University of Mashhad Publication. [In Persian].

Efandizade, O. (1993). *Azerbajan safaviler Dolaty*. Baku Efandizade.

Efandizade, O. Gence, TDVİA, c14, 33.

Esfahani, M. M. Kh. (1989). *Al-Sir Summary: The History of Shah Safi Safavi* (I. Afshar, Editor). Ilmi. [In Persian].

Farzeliyev, S. (1983). *Azerbajan Asrlarde*. XV-XVI, Baku.

Fuad Köprülü (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesselerine Tesiri*. Ötüken Neşriyat A.Ş. Matbaası, 94.

Gelibolulu, M., & Künhhül, A. (1339). *Ahbar*.c2. İstanbul.

Gokbilgin, T. (n.d) Arpalik, İA, c.1, s596.

Gokbilgin, T. (n.d) *Arpalik*. Islam Ansiklopedisi, c. 1, s.592.

Gokbilgin, T. (n.d). *Arpalik*. Islam Ansiklopedisi, c. 1, s.592. [In Persian].

Ğöyünç, N. (1979). *Hane Deyimi Hakinda*.İstanbul üniversitesi Edebyat Fakultesi, Tarih Dergisi.sayi32: İstanbul,s331-348.

Gvosdev, N. (2000). *Imperial Polices and Perspectives towards Georgia*. Palgrave 1760-1819.

Hamer Purgstal, Y. (1988). *History of the Ottoman Empire* (Mi. Z. Ali Abadi, Trans, with the efforts of Jamshid Kianfar). Zarin Publication. [In Persian].

Hedayat, R. (2001). *History of Rouza al-Safai Naseri* (J. Kianfar, Editor). Asatir Publication. [In Persian].

İlgaz, S. (2010).*Osmanli Hakmiyetinde Revan*. Atatürk Universitesi.

İnalcik, H. (2010b). *İA, Çiftlik, Mili Eğitim*. Yay, İstanbul, s313-314.

İnalcik, H. (2010). *İA, Tehrir defteri, Mili Eğitim*.Yay, İstanbul, c39, 425-427.

İnalcık, H. (1978). *İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi*. İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, c. 1, S. 1 , p 43.

İnalcik, H. (2010). *İA*. Tehrir defteri, Mili Eğitim. Yay: İstanbul, 425-427.

İnalcik, H. (2010).*Osmanlilar Fütühat İmpratorluk Avropa ile İlişkiler*. İstanbul.

İnalcik, H. (2010a).*Tehrir defteri*. İA.c39. Mili Eğitim Yay: İstanbul,s425-427.

İvecan, R. (2007). *Osmanli Hakmiyetinde Revan1724-1746*. [Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)]. https://B2n.ir/g91155

Javanshir Qarabaghi, M. J. (2003). *History of Qarabagh (*H. Ahmadi, Editor). Center for Documents and Research Services. [In Persian].

Bozhar Islamic Foundation Publication. [In Persian].

Salmasizadeh, M. & Nasirava, Y. K. (2012). Recognition of a first-hand source for Iranian history (manuscript of the detailed ledger of Urmia and Khalkhal brigades). *The Quarterly Journal of the Treasury of Documents*, *23*(90), 6-21. https://B2n.ir/q76431 [In Persian].

Shahmoradi, S. M. & Azimi, K. (2012). The functions of the treatment system and the causes of its collapse. *Islamic History Magazine*, *12*(1-2), 57-87. https://hiq.bou.ac.ir/article_5242.html?lang=fa [In Persian].

Solakzade, M. H. (1989). *Solak-Zade Tarihi*. kültürBakanliği Yay.

Sümer, F. (1976). *sefevi Devletinin kuruluşu ve Gelişmeleri Anadülü Türkmenlerinin Rolü*. Ankara.

Sumer, F. (1990). *The Karakowinlous* C1 (W. Vali, Trans). Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian].

Tabatadze, K. G. (1985). *Niyeskol'ka persoyazichnikh dokumentov Irakliya II i Gregoriya XII*. Tbilisi.

Tekir, S. (1985). *Maliye Tarihi (Teksir)*. Deu-iibf Yayini, 30.

Timur, T. (1979). *Kurtuluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni, 2.b*. Ankara, 192.

Turkman, I. B. M. (1971). *Alam Arai Abbasi* (Corrected by I. Afshar). Amirkabir Publication. [In Persian].

Turkman, I. B. M. (1998). *The History of Abbasid Scholars* (M. I. Rezvani, Editor). Duniya Kitab. [In Persian].

Uzunçarşılı, İ. H. (1973).*Osmanli Tarihi*. cIII.TTK Yay.

Vahidi Qazvini, M. M. T. (2004). *History of Jahanarai Abbasi, corrected by Saeed Mirmohammad Sadiq*. Institute of Human Sciences and Cultural Studies. [In Persian].

Zarini, H. (2016). *Historical roots of the separation of the Caucasus from Iran*. Islamic History Research Center Publications. [In Persian].

Zeyrek, Y. (2001). *Tarih-i Osman paşa*. hazırlayan: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.

Nasiri, M. R. (1985). *Historical documents and correspondences of Iran "Afsharia Period"*. Jahad Academic Publishing. [In Persian].

Onulahi, S. A. *(*1982). *XIII-XVII, Aslarde Tabriz Shaharinin Tharihi*. Baku.

Ozgudenli, O. (2011). Documents of Turkish archives about Iran (F. Dashtkinia, & M. S. Mousavi, Trans). *Baharestan documents*,Translated by, *1*(2), 325-332. https://B2n.ir/j95427 [In Persian].

Ozon Charshi Lee, I. H. (1990). *Ottoman history: from the conquest of Istanbul to the death of Sultan Suleiman the Magnificent* (I. Nobakht, Trans). Keihan Publication. [In Persian].

Peçevı, İ. E. (1999). *Peçevi tarihi*. kültür Bakanliği Yay.

Poursafar, A. (1998). *Local Governments of the Caucasus in the Qajar Era*. Cultural and Research Institute and publish an opinion. [In Persian].

Qarabaghi, M. Y. (2013). *Tarikh Safi: The history of Qarabagh from the beginning to the wars of the second Russian-Iran period* (H. Ahmadi, Editor). Institute of Contemporary History Studies of Iran. [In Persian].

Qaradaghi, H. A. (2016). *Quality and old and new conditions of Karabagh state* (S. Hosseini, Trans). Akhtar Publication. [In Persian].

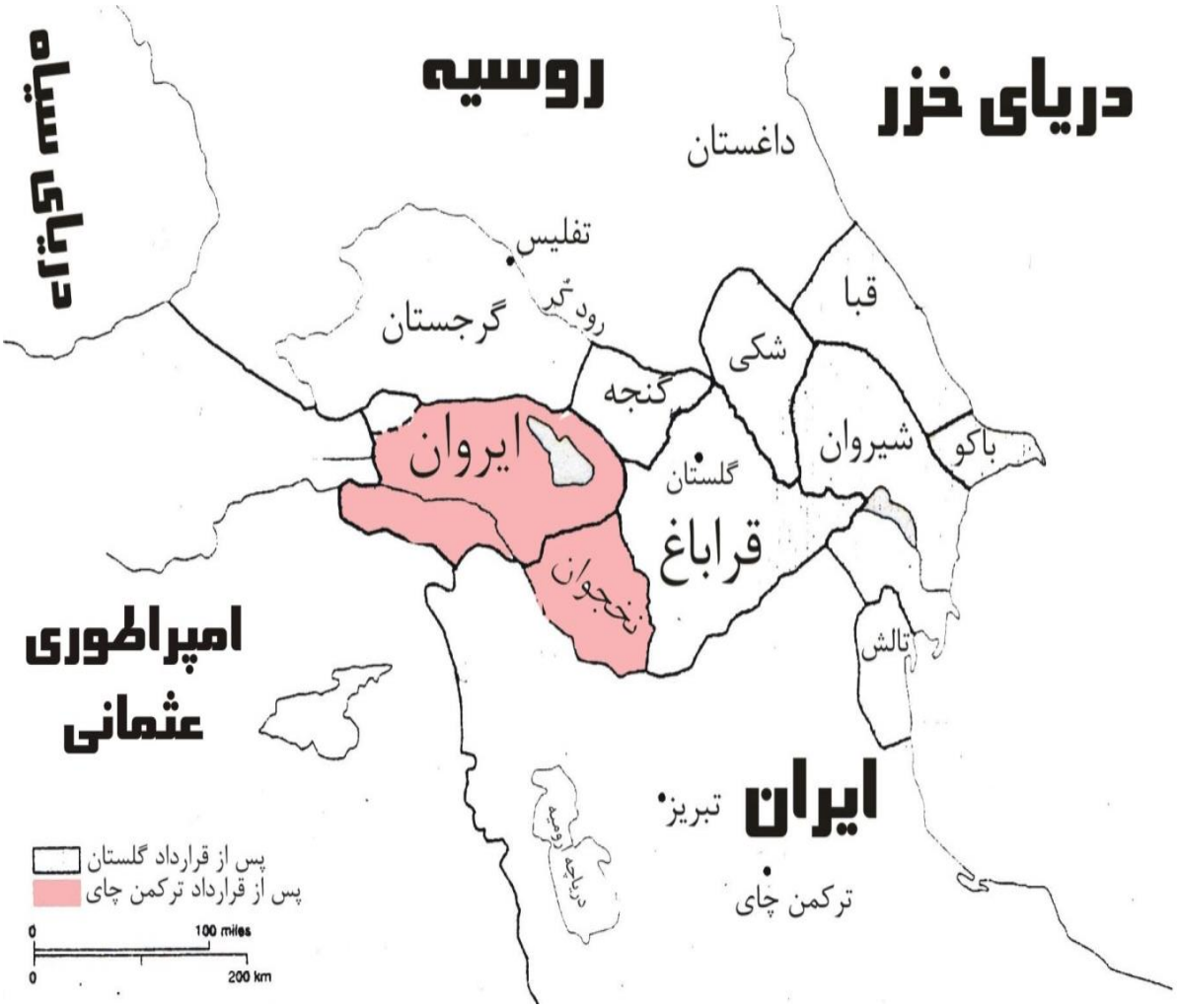
Rafi (Hakup Melik Hakopian) (2006). *King Khamsa: Karabagh and its five Armenian kings from the collapse of the Safavid dynasty to the Iran-Russian wars* (A. Stepanian, Trans). Shiraze, Pardis Danesh. [In Persian].

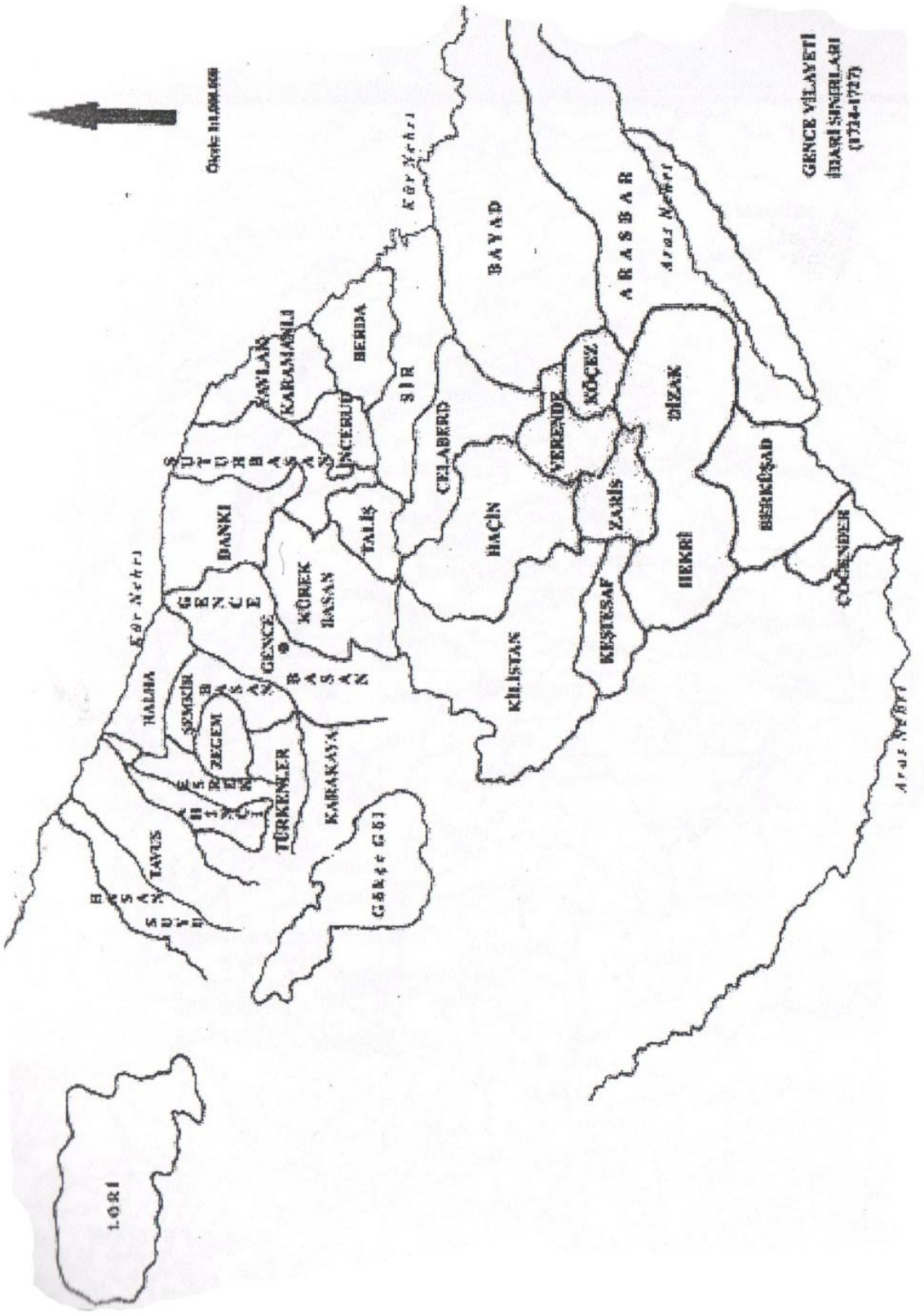
Reza Qolibeg (2005). *The rule of Panah Khan and Ibrahim Khan in Qarabagh province (three treatises about the Caucasus)* (Corrected by H. Ahmadi). Institute of Contemporary History Studies of Iran. [In Persian].

Safinejad, J. (1998). *An effort in teaching calligraphy*. Publications of National Records and Library Organization. [In Persian].

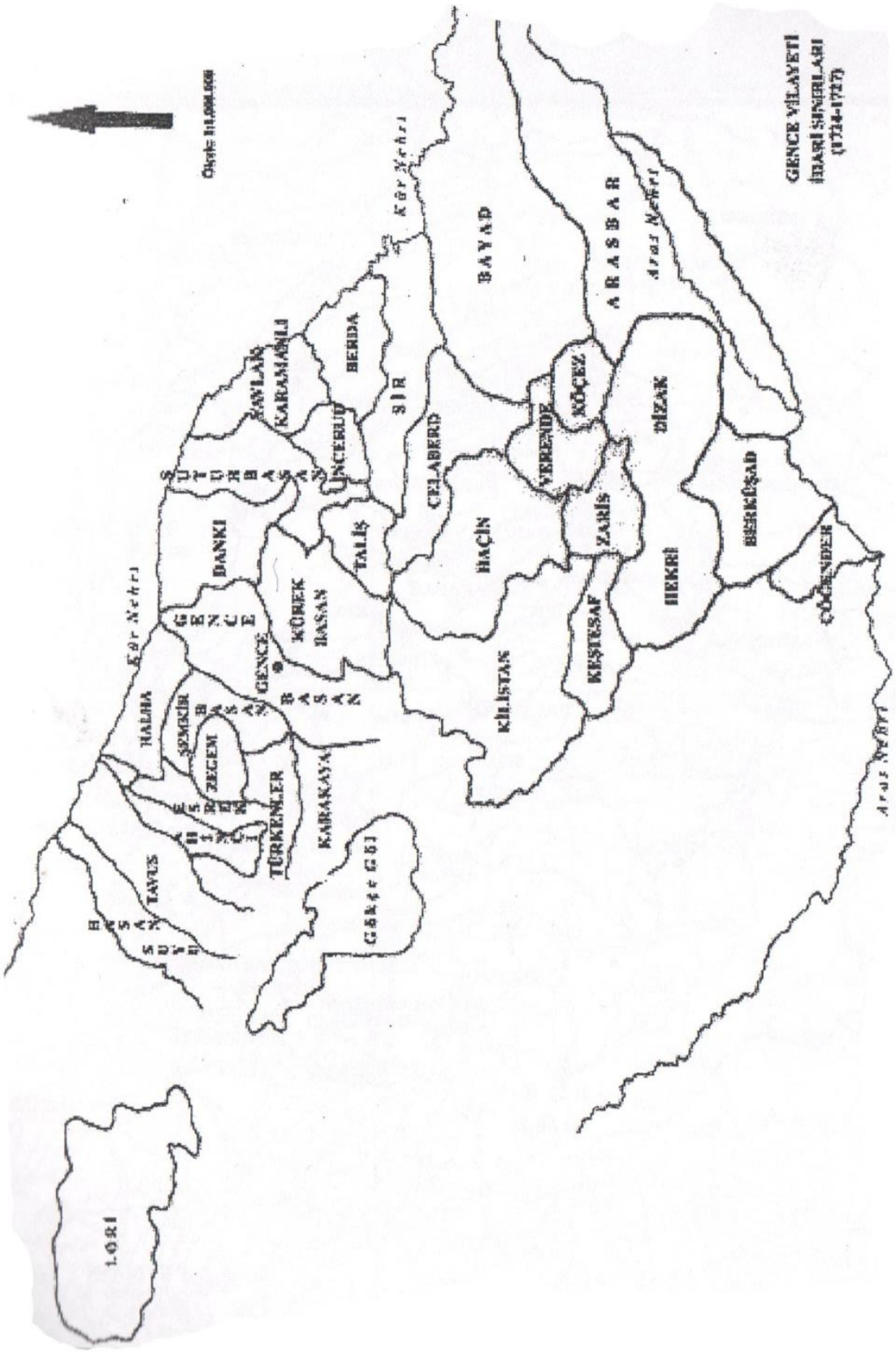
Sajjadi, S. (n. d). *Daira Al Maarif Bozhar Islamic, under the supervision of Kazem Mousavi Bojnoordi*. Daira Al Maarif

نقشه‌های مربوط به منطقهٔ قرا باغ

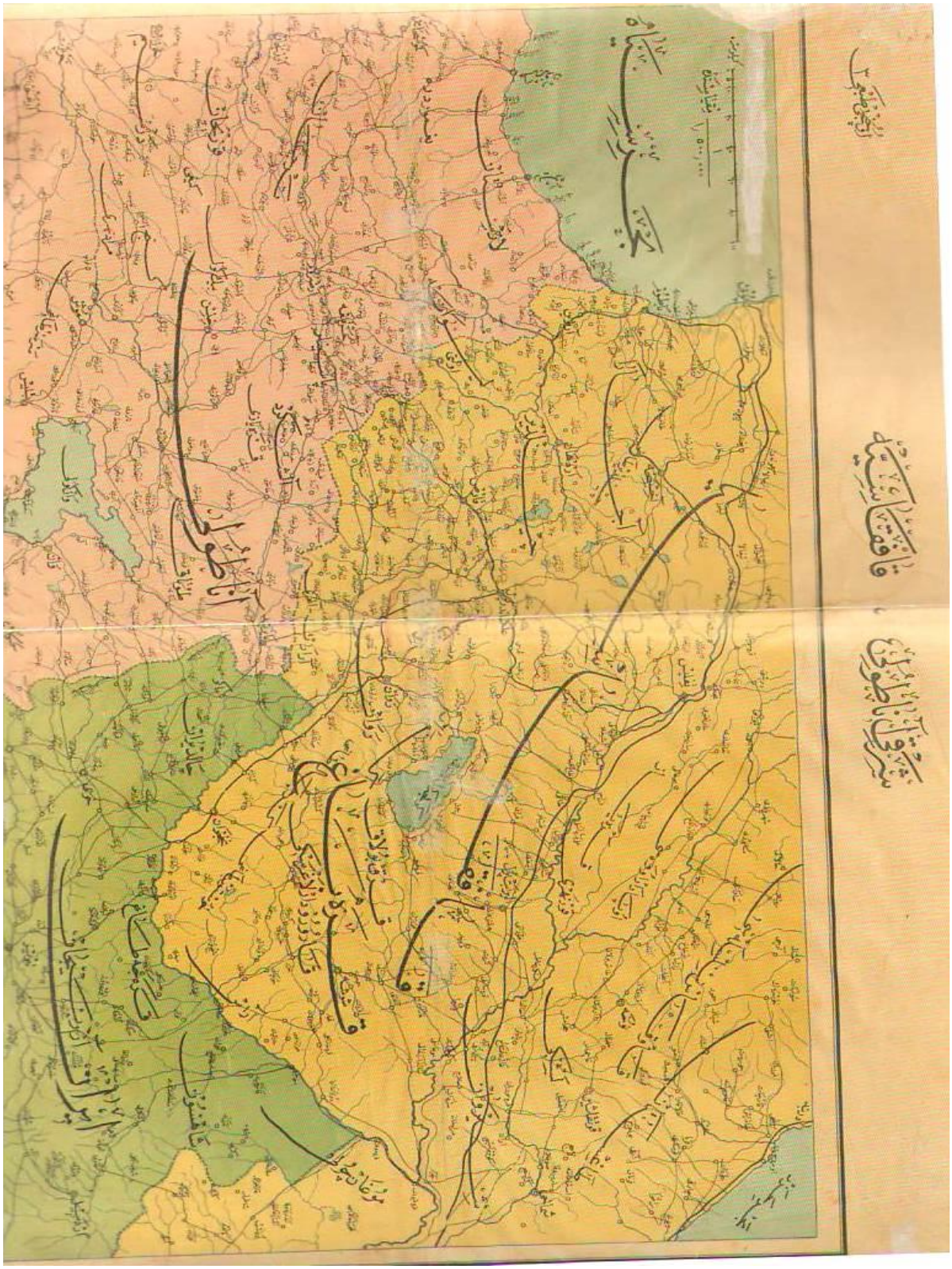

دریای خزر
روسیه
داغستان
تفلیس
گرجستان
رود کُر
قبا
شکی
گنجه
ایروان
شیروان
باکو
گلستان
قراباغ
زنجزور
تالش
امپراطوری عثمانی
ایران
تبریز
ترکمن چای
پس از قرارداد گلستان
پس از قرارداد ترکمن چای
0
100 miles
0
200 km

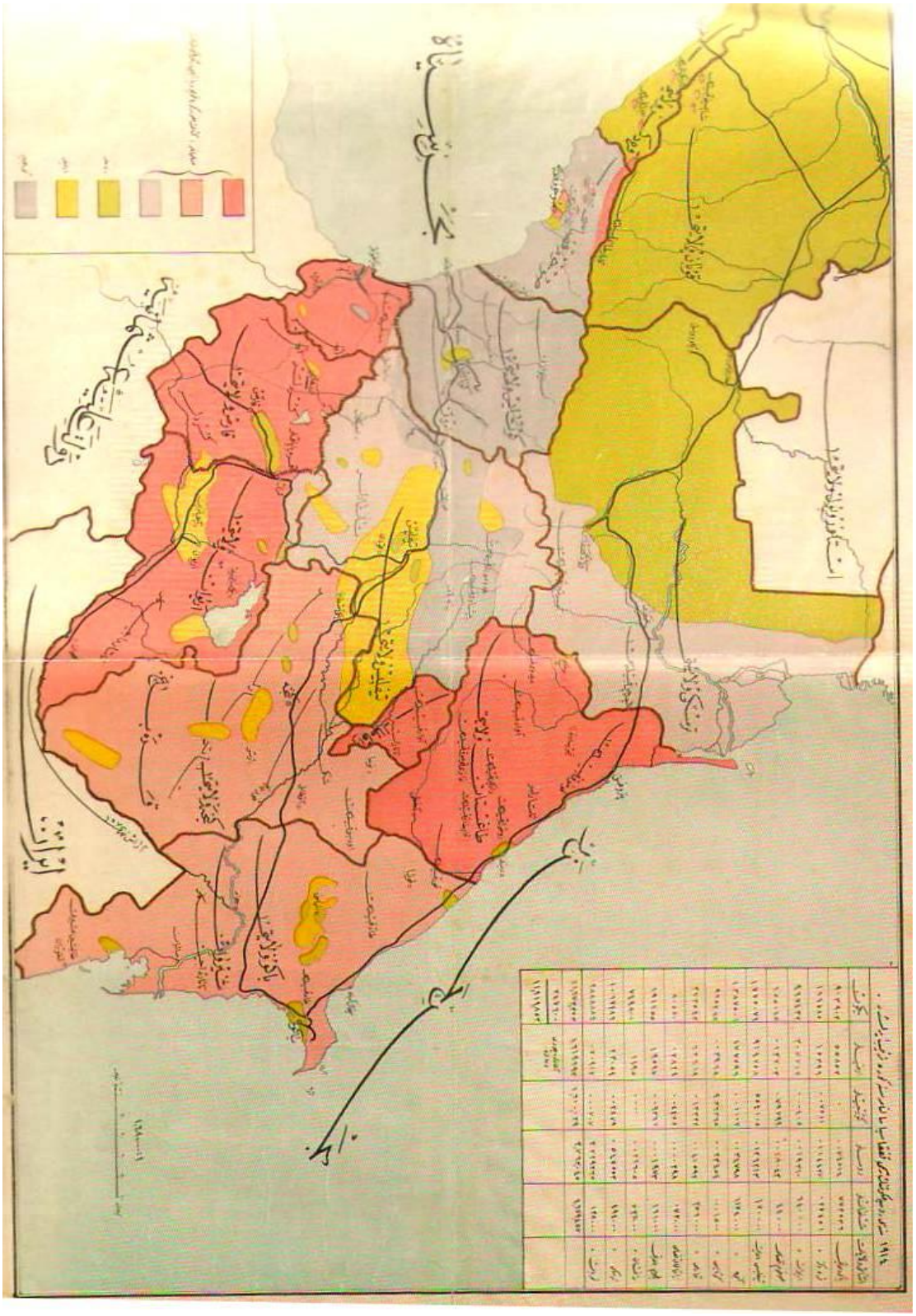

منبع: (Bilgili, 2004, p. 305)

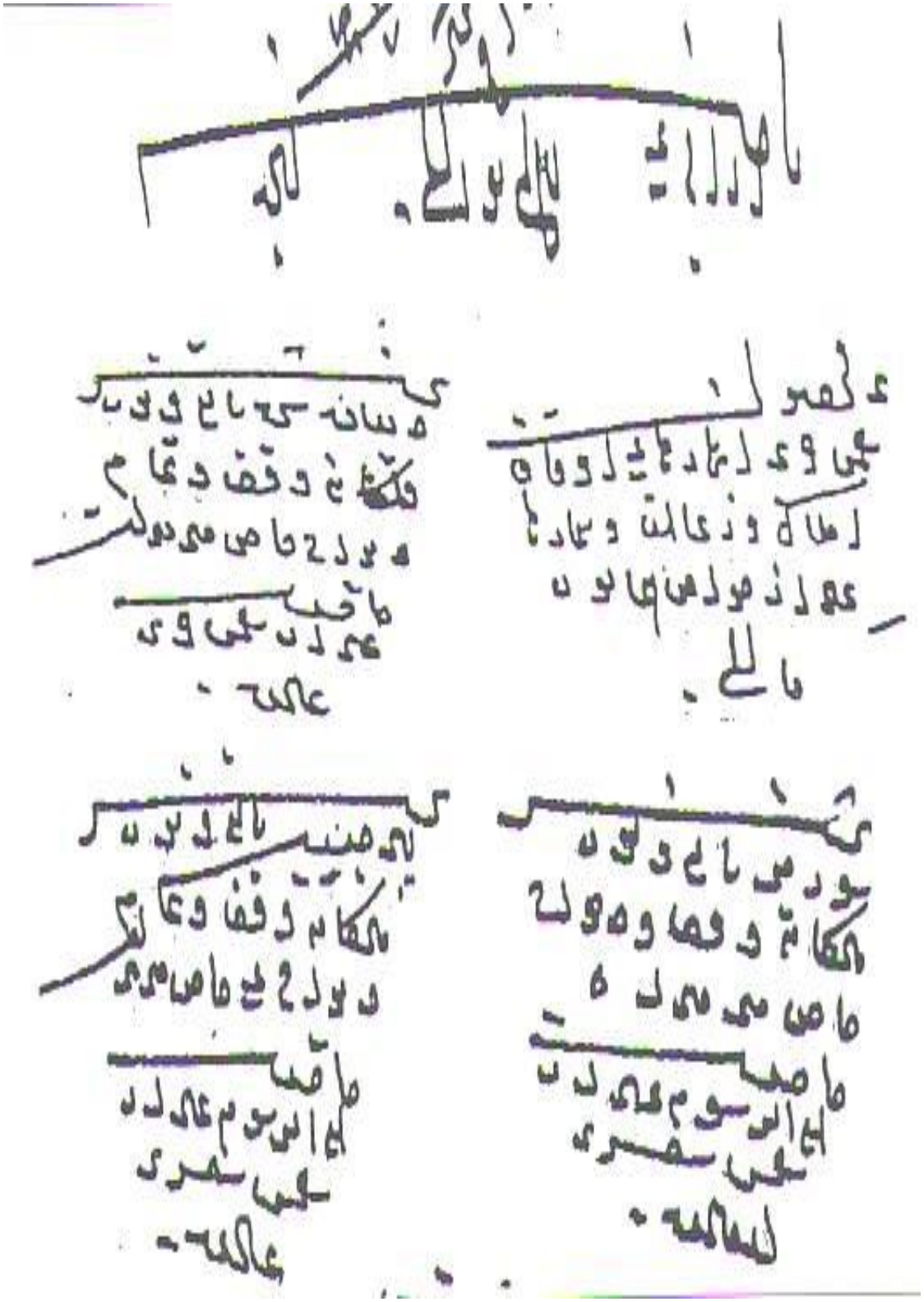

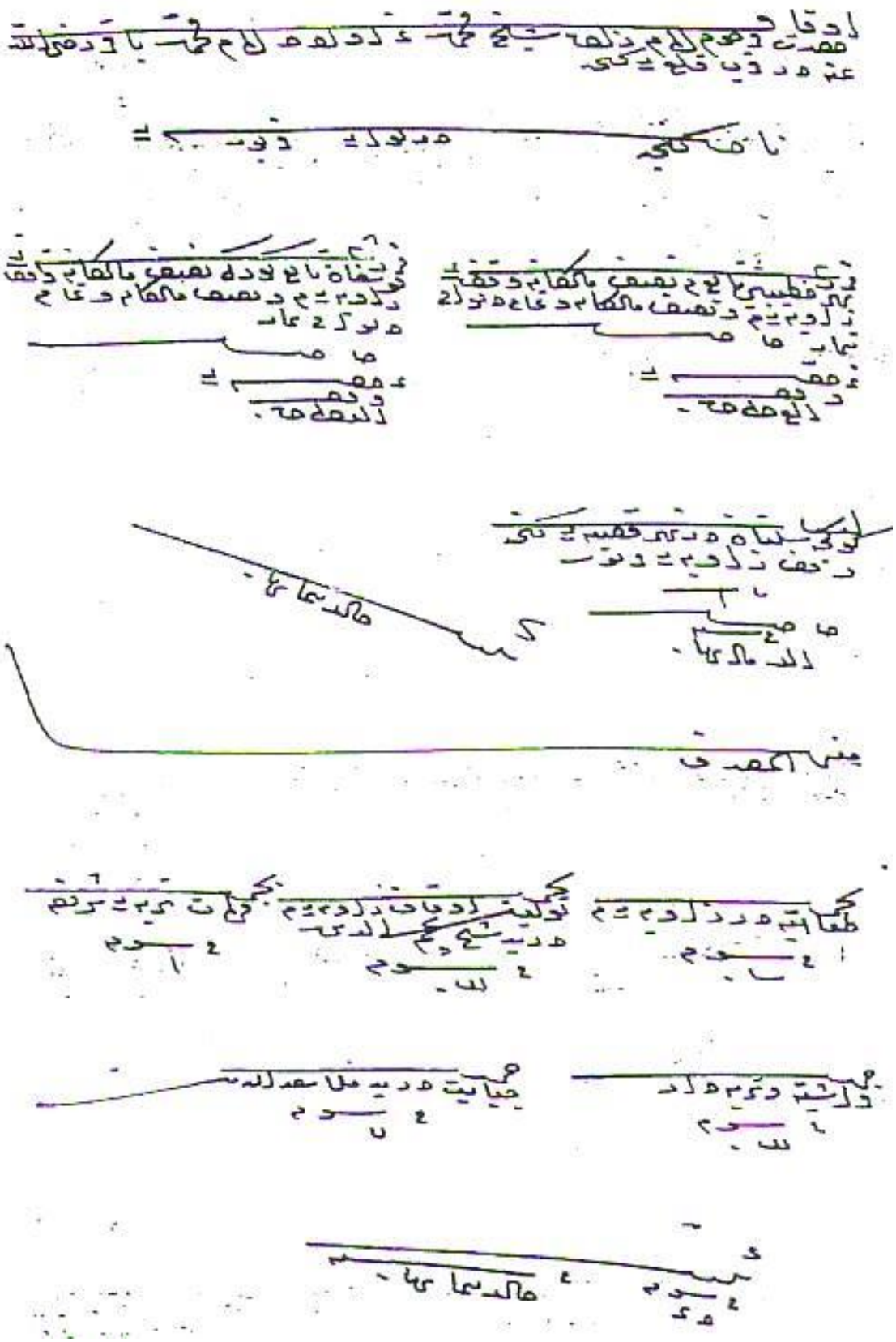
منبع: (Bilgili, 2004, p. 305)

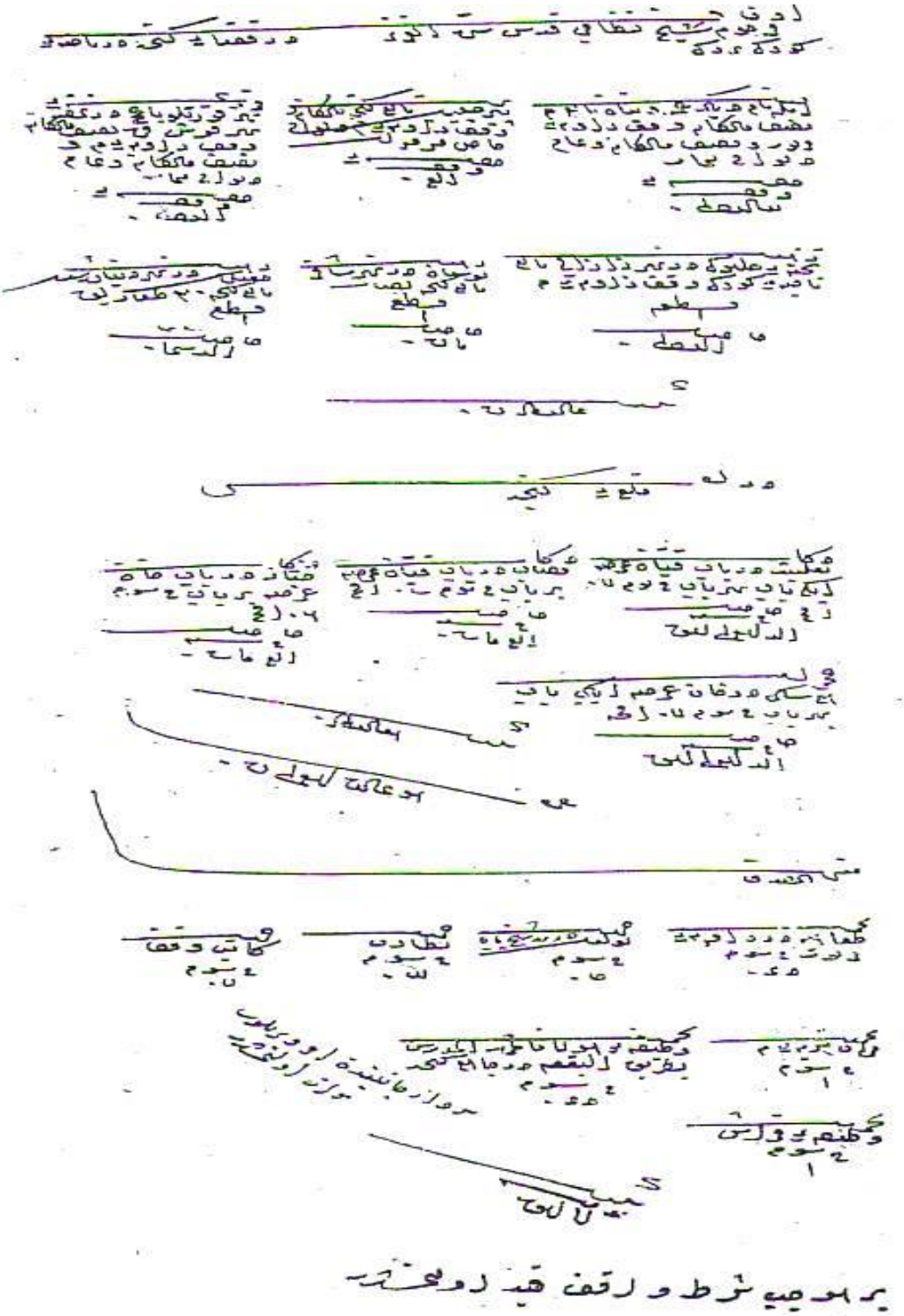

نمونه‌هایی از اسناد دفاتر تحریر در ارتباط با گنجه و قرا باغ

برطبق شرط واقف عمل خواهد